

Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών

Τόμ. 20 (2017)

Ἡ Πατριαρχική Σχολή καὶ ἡ ἑλληνικὴ παιδεία στὴν Κωνσταντινούπολη (15ος – πρῶμος 19ος αἰώνας)

Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης

doi: [10.12681/deltiokms.26127](https://doi.org/10.12681/deltiokms.26127)

Copyright © 2021, Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Κιτρομηλίδης Π. Μ. (2021). Ἡ Πατριαρχική Σχολή καὶ ἡ ἑλληνικὴ παιδεία στὴν Κωνσταντινούπολη (15ος – πρῶμος 19ος αἰώνας). *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν*, 20, 29–48. <https://doi.org/10.12681/deltiokms.26127>

Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης

Η ΠΑΤΡΙΑΡΧΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΚΑΙ Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΑΙΔΕΙΑ
ΣΤΗΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ
(15ΟΣ – ΠΡΩΙΜΟΣ 19ΟΣ ΑΙΩΝΑΣ)*

Ἡ ἱστορική ἀνάμνηση συνιστᾶ δεμελιῶδες συστατικό τοῦ πολιτισμοῦ τῆς ἀνθρωπότητας, διότι μὲ τὸν τρόπο αὐτό, ὅπως καὶ μὲ τὴ μελέτη τῶν μεγάλων διανοητικῶν παραδόσεων, θρησκευτικῶν ἢ κοσμικῶν, συντελεῖται ὁ διάλογος τῶν γενεῶν, ἀποτρέπεται ἡ λήθη καὶ μεταλαμπαδεύονται οἱ πνευματικὲς καὶ ἠθικὲς ἀξίες. Αὐτὸ ἀκριβῶς δηλώνει ὁ ἰσχυρισμὸς τοῦ Edmund Burke ὅτι οἱ πολιτισμένες κοινωνίες βασίζονται στὸν «συνεταιρισμὸ» τῶν ζώντων μὲ τοὺς νεκροὺς καὶ μὲ ἐκείνους ποὺ πρόκειται νὰ γεννηθοῦν.¹ Ἡ ἀντίληψη τοῦ πολιτισμοῦ ὡς συνομιλίας μὲ τοὺς νεκροὺς δὲν ἀπέχει ἀπὸ τὸν Θουκυδίδειο λόγο περὶ ἀγράφου μνήμης, ἡ ὁποία «παρ' ἐκάστῳ τῆς γνώμης μᾶλλον ἢ τοῦ ἔργου ἐνδιατᾶται» καὶ ἐμπνέει τὴν εὐψυχία, τῆς ὁποίας ἀποτέλεσμα εἶναι «ὁ μετὰ ῥώμης καὶ κοινῆς ἐλπίδος ἅμα γιγνόμενος ἀναίσθητος θάνατος». Ἡ ἀγραφὸς μνήμη ὡς ἀποτροπὴ τῆς συλλογικῆς λήθης γίνεται συγχρόνως καὶ ἀναίρεση τοῦ θανάτου, ἀφοῦ οἱ νεκροὶ ζοῦν ὅσο τὸ συλλογικὸ σῶμα τοὺς θυμᾶται γιὰ τὰ ἔργα, τὴ φήμη καὶ τὴν ἀρετὴ τους.²

* Τὸ κείμενο τοῦ μελετήματος αὐτοῦ σὲ προγενέστερη ἐκδοχὴ του παρουσιάστηκε ὡς ὁ πανηγυρικὸς λόγος στὸν ἐορτασμὸ τῆς 550ῆς ἐπετείου τῆς ἰδρύσεως τῆς Μεγάλης τοῦ Γένους Σχολῆς στὶς 13 Μαρτίου 2004 στὸ Σισμανόγλειο Μέγαρο στὴν Κωνσταντινούπολη. Ἐπαναλήφθηκε ὡς δημόσια διάλεξη στὸ Κέντρο Μικρασιατικῶν Σπουδῶν στὶς 19 Ἰανουαρίου 2005 καὶ στὴν Ἑταιρεία Ἑπαιρωτικῶν Σπουδῶν στὰ Ἰωάννινα στὶς 24 Φεβρουαρίου 2012.

Μὲ πρόσκληση τοῦ Σεβασμιωτάτου Ἀρχιεπισκόπου Θυατείρων καὶ Μεγάλης Βρετανίας κ.κ. Γρηγορίου παρουσιάστηκε ἐπίσης ὡς ὁ λόγος τῆς Ἡμέρας τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων στὴν Ἱερά Ἀρχιεπισκοπὴ Θυατείρων καὶ Μεγάλης Βρετανίας στὸ Hellenic Centre στὸ Λονδίνο στὶς 30 Ἰανουαρίου 2012. Σχόλια τὰ ὁποία δέχθηκα κατὰ τὶς παρουσιάσεις αὐτὲς συνέβαλαν στὴ διαμόρφωση τῆς ὀριστικῆς μορφῆς ποὺ δημοσιεύεται ἐδῶ.

1. Edmund Burke, *Reflections on the Revolution in France*, ἐπιμ. Conor Cruise O'Brien, Harmondsworth 1968 (α' ἐκδοση: 1790), σσ. 194-195.

2. Θουκυδίδου Β', 43.

Ἡ καλλιέργεια τῶν συλλογικῶν συναισθημάτων ποὺ συνέχουν τὶς κοινότητες ἔχει συχνὰ στὴν ἱστορία τῆς κοινωνικῆς θεωρίας ἐξετασθεῖ κριτικὰ ὡς μηχανισμὸς παραγωγῆς τῆς ιδεολογίας καὶ ὡς ἐκ τούτου ὡς συντελεστὴς τῆς ἐμφάνισης τῶν πολυποίκιλων μορφῶν «ψευδοῦς συνείδησης». Ἡ ἐκδοχὴ αὐτῆ τῶν πραγμάτων δὲν εἶναι οὔτε ἀναγκαία οὔτε καὶ ἀντιπροσωπεύει τὴ μοναδικὴ δυνατότητα ποὺ ἐνυπάρχει στὴν ἴδια τὴν πράξη τῆς ἱστορικῆς ἀνάμνησης. Ἡ ἀνάμνηση ἀκόμη καὶ σὶς ἐπετειακὲς ἐκφάνσεις της περιλαμβάνει καὶ τὸ στοιχεῖο τοῦ ἀναστοχασμοῦ ποὺ ἐκ τῶν πραγμάτων ἀντιβαίνει πρὸς τὴν ιδεολογία διότι δυνάμει ἐμπεριέχει καὶ τὸ συστατικὸ τῆς κριτικῆς ἐπανεξέτασης τοῦ παρελθόντος. Ἀναγκαία προϋπόθεση πάντως γιὰ τὴ λειτουργία τῆς ἱστορικῆς ἀνάμνησης ὡς κριτικοῦ ἀναστοχασμοῦ καὶ ὄχι ὡς ιδεολογίας εἶναι μιὰ κοινωνία ἐλευθερίας, ἀνοχῆς καὶ πλουραλισμοῦ. Ἀντίθετα, κοινωνίες ὅπου ἐπικρατεῖ ὁ αὐταρχισμὸς χειραγωγοῦν τὴν ἱστορικὴ μνήμη γιὰ νὰ θεραπεύουν τὸν δογματισμὸ καὶ τὴν ιδεολογικὴ μονομέρεια.

Ἡ ἀναφορά μας στὴν Πατριαρχικὴ Μεγάλῃ τοῦ Γένους Σχολῆ καὶ στὴν παράδοση τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων στὴν Κωνσταντινούπολη μπορεῖ ὡς ἐκ τούτου νὰ ἀποτελέσει τὸ ἔναυσμα γιὰ ιδεολογικοῦ τύπου αὐταρέσκεια γιὰ τὶς ἐπιδόσεις τοῦ γένους μας στὴν παιδεία, ὥστε νὰ ικανοποιηθεῖ ὁ συλλογικὸς ἐκεῖνος ναρκισσισμὸς ποὺ εἶναι κατὰ κανόνα ὁ κάκιστος σύμβουλος τῶν κοινωνιῶν. Ἡ ἱστορικὴ ἀνάμνηση πάντως μπορεῖ ἀντὶ τοῦ ναρκισσιμοῦ νὰ ὀδηγήσει καὶ πρὸς τὸν κριτικὸ ἀναστοχασμὸ ποὺ δὲ ἀναδείξει τὰ οὐσιώδη τῆς συλλογικῆς πορείας. Στὴν προκειμένη περίπτωση τὸ οὐσιῶδες ζήτημα στὸ ὁποῖο ὀφείλει νὰ στραφεῖ ἡ σκέψη μας εἶναι τὸ σύνθετο φαινόμενο τῆς παιδείας στὴν Κωνσταντινούπολη. Ἡ ἀναφορά στὸ θέμα αὐτὸ μπορεῖ νὰ συντελέσει στὸν διάλογο τῶν γενεῶν, μπορεῖ νὰ ἀποβεῖ μιὰ συνομιλία μὲ τοὺς νεκροὺς διὰ τῆς ὁποίας δὲ μπορέσει νὰ ἐπιβεβαιωθεῖ διὰ τῆς κριτικῆς ἐξέτασης ἢ ἄγραφος μνήμη, νὰ ἀποτραπεῖ ἢ συλλογικὴ λήθη καὶ νὰ ἐξασφαλιστεῖ ἢ ἐπιβίωση καὶ ἢ ἀνάνεωση τοῦ πολιτισμοῦ ποὺ συντήρησε τὸ γένος μας ὡς ζῶσα κοινωνία διὰ τῶν αἰώνων.

Βεβαίως τὸ μεγάλο καὶ σύνθετο ζήτημα τῆς παιδείας, δηλαδὴ τοῦ διανοητικοῦ πολιτισμοῦ ποὺ ἐκφράστηκε στὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα στὴν Κωνσταντινούπολη, δὲν εἶναι φαινόμενο τῶν τελευταίων 550 χρόνων, ποὺ συμπίπτουν μὲ τὴν φορὰ τῶν ἱστορικῶν πραγμάτων πρὸς τὴ νεωτερικότητα. Παιδεία στὴν Κωνσταντινούπολη σημαίνει κατὰ πρῶτον λόγον τὶς ἐκδηλώσεις τοῦ πνεύματος κατὰ τὴ βυζαντινὴ χιλιετία· ἡ ἔννοια τῆς παιδείας στὴν Κωνσταντινούπολη δηλαδὴ μᾶς παραπέμπει στὸν πνευματικὸ πολιτισμὸ ποὺ συνδέθηκε μὲ τὴν αὐτοκρατορία τῆς Νέας Ρώμης καὶ καταγατίστηκε ἀπὸ τὴ Μεγάλῃ τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησία.

Όμως αντίθετα πρὸς ὅ,τι πιστεύουν ὅσοι μελετητὲς τοῦ Βυζαντίου, ἱστορικοί, ἀρχαιολόγοι, φιλόλογοι, βλέπουν τὰ πράγματα μὲ κριτήρια στενὰ ἐπαγγελματικά, ὁ πνευματικὸς αὐτὸς πολιτισμὸς, ποὺ δημιουργήθηκε μὲ ὄργανο τὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα, δὲν ἔσβησε μὲ τὴν ἄλωση τῆς Πόλης τὸ 1453 καὶ τὴν κατάλυση τῆς χριστιανικῆς αὐτοκρατορίας τῆς Νέας Ρώμης. Ἀντίθετα, ἡ χριστιανικὴ παιδεία στὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα ἐπέζησε τῆς ἄλωσης γιὰ περισσότερα ἀπὸ 560 συναπτὰ ἔτη, ἀκριβῶς καὶ λόγῳ τοῦ ὅτι τῆς κατάλυσης τῆς ἐγκόσμιας αὐτοκρατορίας ἐπέζησε ἡ χριστιανικὴ Ἐκκλησία.

Ἡ συμπόρευση Ἐκκλησίας καὶ παιδείας μέσα στὴ νέα κοινωνία τῆς Ρωμοσύνης, τῆς ὁποίας κοιτίδα ἀποβαίνει ἡ Κωνσταντινούπολη μετὰ τὸ 1453, εἶναι τὸ οὐσιῶδες ἱστορικὸ ζήτημα ποὺ καλεῖται νὰ κατανοήσει καὶ νὰ σταθμίσει ἡ ἱστορικὴ ἀνάμνηση ὡς ἄγραφος μνήμη ἀλλὰ καὶ ὡς κριτικὸς λόγος. Τὸ κλειδί γιὰ τὴν κατανόηση τῶν φαινομένων ὑπῆρξε ἡ ἀνίδρυση τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως μὲ τὴν ἐνθρόνιση τὴν ἡμέρα τῶν Θεοφανείων τοῦ 1454 τοῦ πρώτου Πατριάρχου μετὰ τὴν ἄλωση, τοῦ Γενναδίου Β΄. Ἡ ἀνίδρυση τοῦ Πατριαρχείου ὡς στοιχείου τῆς ὀθωμανικῆς νομιμότητος προσέδωσε δεσμικὴ ὑπόσταση στὴν κοινωνία τῆς Ρωμοσύνης στὴ νέα τάξη πραγμάτων καὶ διασφάλισε τὴν ἀναβίωση τῆς χριστιανικῆς παιδείας στὴν Κωνσταντινούπολη.³ Ἡ ἀνίδρυση τοῦ Πατριαρχείου σήμανε καὶ τὴν ἀναβίωση τῆς παιδείας τοῦ γένους ὡς ἐνὸς ἀπὸ τοὺς κατ' ἐξοχὴν τομεῖς τῆς μέριμνας τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ ἐμφάνιση τῆς πατριαρχικῆς σχολῆς μὲ συμβατικὸ ὀρόσημο τὴν ἴδρυσή της τὸ 1454 ὑπῆρξε ἡ συμβολικὴ ἔκφραση αὐτῆς τῆς «ἀνίδρυσης» τῆς παιδείας τοῦ γένους.⁴

3. Γιὰ τὴν δέση τῆς Ἐκκλησίας στό ὀθωμανικὸ σύστημα βλ. Ἐλισάβετ Α. Ζαχαριάδου, *Δέκα τουρκικὰ ἔγγραφα γιὰ τὴν Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ (1483-1567)*, Ἀθήνα 1996, καὶ Παρασκευᾶς Κονόρτας, *ὀθωμανικὲς θεωρήσεις γιὰ τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο: Βεράτια γιὰ τοὺς προκαθήμενους τῆς Μεγάλῃς Ἐκκλησίας (17ος – ἀρχὲς 20οῦ αἰῶνα)*, Ἀθήνα 1998.

4. Βλ. Μανουὴλ Γεδεών, *Ἱστορία τῶν τοῦ Χριστοῦ πενήτων 1453-1913*, ἐπιμ. Φ. Ἡλιού, Ἀθήνα 2010, τόμ. Α΄, σσ. 180-182. Ἡ ἐκτενὴς βιβλιογραφία περὶ τῆς Πατριαρχικῆς Ἀκαδημίας, ἢ, ἀργότερον, Μεγάλῃς τοῦ Γένους Σχολῆς, περιλαμβάνει μεταξὺ πολλῶν ἄλλων συμβολῶν τὰ κεφαλαῖους σημασίας πονήματα τῶν Μανουὴλ Γεδεών, *Χρονικὰ τῆς Πατριαρχικῆς Ἀκαδημίας. Ἱστορικαὶ εἰδήσεις περὶ τῆς Μεγάλῃς τοῦ Γένους Σχολῆς 1454-1830*, Κωνσταντινούπολη, Πατριαρχικὸ Τυπογραφεῖο, 1883 (τὸ ὁποῖο περιεχεῖ χρήσιμο πῖνακα σχολαρχῶν, σσ. 6-7, καὶ καθηγητῶν, σ. 8), καὶ τοῦ ἰδίου, *Γράμματα πατριαρχικὰ περὶ τῆς Μεγάλῃς τοῦ Γένους Σχολῆς*, Κωνσταντινούπολη 1903· τὸ ἔργο τοῦ Γεδεών, *Χρονικὰ τῆς Πατριαρχικῆς Ἀκαδημίας*, ἐξετάζει κριτικὰ ὁ Ματθαῖος Παράνικας, ὁ ὁποῖος προβαίνει σὲ πολλὰς διορθώσεις καὶ προσθήκες: «Περὶ τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει Πατριαρχικῆς Σχολῆς», *Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος Κωνσταντινουπό-*

Ἡ λειτουργία στὴν Κωνσταντινούπολη τῆς πατριαρχικῆς σχολῆς ἤδη ἀπὸ τὸ ἔτος 1454 ἀποτέλεσε ἓνα, ἴσως ἀρχικά τὸ μόνο, ἀπὸ τὰ «ἀμυδρὰ καὶ διψαλέα λυχνάρια [τὰ] ἀραιότατα κείμενα μεταξὺ παχυλοτάτου σκότους»⁵ στὸν χάρτη τῆς παιδείας τοῦ γένους. Καὶ ὅμως αὐτὸ τὸ πρῶτο «ἀμυδρὸ καὶ διψαλέο λυχνάριο» ἀπέβη ἡ κοιτίδα τῆς διδασκαλίας τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας καὶ τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας στὴν Πόλη ἠδη ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ δεκάτου πέμπτου αἰώνα, ὑπὸ τὴν κυριαρχία τοῦ Ὀθωμανικοῦ κράτους. Χάρη στὸν πρῶτο σχολάρχη Ματθαῖο Καμαριώτη στὸ πρόγραμμα τῆς σχολῆς ἐντάχθηκαν ἡ Ρητορική καὶ ἡ Φιλοσοφία. Μὲ τὴ διδασκαλία καὶ τὸ ἔργο του στὴν πατριαρχικὴ σχολὴ ὁ Καμαριώτης δημιουργεῖ ἤδη κατὰ τὸ δεύτερο ἡμισυ τοῦ 15ου αἰώνα καὶ μέχρι τοῦ θανάτου του, τὸ 1489/90, ἓνα πρότυπο γιὰ τὴν ἀνώτερη παιδεία τοῦ γένους. Κύριος κορμὸς τοῦ προγράμματος τῆς σχολῆς ἦταν φυσικὰ ἡ θρησκευτικὴ παιδεία, τὰ χριστιανικὰ γράμματα. Στὸν κορμὸ αὐτὸ ἐνοφθαλμίστηκαν ἀπὸ τὴν ἀρχή, χάρις στὸν Καμαριώτη, πού ὀπωσδήποτε ἦταν φορέας τῆς πολιτικῆς καὶ τῆς πνευματικῆς παρακαταθήκης τοῦ Πατριάρχου Γενναδίου Β΄ Σχολαρίου, ἡ καλλιέργεια τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας καὶ ἡ θύραθεν ἑλληνικὴ φιλοσοφία.⁶ Ἔτσι διαμορφώνονται

λεως ΙΘ΄ (1884-1885), σσ. 1-13· Τάσος Ἀδ. Γριτσόπουλος, *Πατριαρχικὴ Μεγάλη τοῦ Γένους Σχολή*, τόμ. Α΄-Β΄, Ἀθήνα 1966-1971 (ἀνατύπωση: Ἀθήνα 2004). Διάσπαστο μὲ σημαντικὲς πληροφορίες, ἰδίως προσωπογραφικοῦ χαρακτήρα, εἶναι καὶ τὸ ἔργο τοῦ Ἀθανασίου Κομνηνοῦ-Υψηλάντη, *Τὰ μετὰ τὴν Ἄλωσιν (1453-1789)*, ἐπιμ. Γερμανοῦ Ἀφρονίδου, Κωνσταντινούπολις 1870, σσ. 204-207, 315-316, 365-387· ἐπίσης, μεγίστης σημασίας τὰ ὅσα γράφει ὁ ἀπὸ Σιναίου Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Κωνσταντῖος, *Κωνσταντινίαις παλαιὰ τε καὶ νεώτερα*, Βενετία 1824, σσ. 112-115, καὶ *Συγγραφαὶ ἐλάσσονες*, ἐπιμ. Θ. Ἀριστοκλέους, Κωνσταντινούπολις 1866, σσ. 346-367· Τρύφων Εὐαγγελίδης, *Ἡ παιδεία ἐπὶ Τουρκοκρατίας*, Ἀθήνα 1936, τόμ. Α΄, σσ. 3-24. Συναγωγή παλαιότερων σημαντικῶν μελετῶν ἀναδημοσιεύεται στὸ *Δελτίο Μελέτης τῆς καθ' ἡμᾶς Ἀνατολῆς*, τόμ. Α΄ (2004), σσ. 447-752. Περιλαμβάνονται κείμενα τῶν Μ. Δ. Χαμουδόπουλου, Ματθαίου Παρανίκα, Β. Α. Μυστακίδη, Μανουὴλ Γεδεών, Ἄνθιμου Μαζαράκη, Δημοσθένη Χαβιαρᾶ, Δημητρίου Σάρρου, Μ. Ι. Μανούσακα καὶ Δημητρίου Μάνου.

5. Κωνσταντῖνος Κούμας, *Ἱστορίαι τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων*, τόμ. ΙΒ΄, Βιέννη 1832, σ. 554.

6. Γριτσόπουλος, *Πατριαρχικὴ Μεγάλη τοῦ Γένους Σχολή*, τόμ. Α΄, σσ. 74-77. Ὅτι ὁ Καμαριώτης ὑπῆρξε γνήσιος διερμηνευτὴς τοῦ φιλοσοφικοῦ καὶ πολιτικοῦ πνεύματος τοῦ Πατριάρχου Γενναδίου Β΄ φαίνεται καὶ ἀπὸ τὴν πολεμικὴ πού ἄσκησε κατὰ τῆς διδασκαλίας τοῦ Γεωργίου Γεμιστοῦ Πλήθωνος. Βλ. Steven Runciman, *Μυστράς*, μεταφρ. Π. Κορρὲ – Τρ. Καπατσώρη, Ἀθήνα 1986, σσ. 132-133, καὶ ἀναλυτικότερα Niketas Sinisioglou, *Radical Platonism in Byzantium. Illumination and Utopia in Gemistos Plethon*, Cambridge 2011, σσ. 133, 144-145, 159-160, 313-314.

τὰ δεμέλια τῆς Κωνσταντινουπολίτικῆς παιδείας, ἡ ὁποία δὲ λάβει ἀργότερα τὶς τελειότερες καὶ πληρέστερες ἐκφάνσεις τῆς ὡς ἡ παιδεία τῶν Φαναριωτῶν.

Τὴν παράδοση τοῦ Καμαριώτη συνεχίζει καὶ ἐδραιώνει ὁ «σοφώτατος καὶ θεολογικώτατος»⁷ Μανουὴλ Κορίνθιος, ὁ ὁποῖος προΐσταται τῆς σχολῆς κατὰ τὴν καμπὴ τοῦ δεκάτου πέμπτου πρὸς τὸν δέκατο ἕκτο αἰῶνα. Ἡ παρουσία του στὸ πηδάλιο τῆς σχολῆς μαρτυρεῖται μέχρι περίπου τὸ 1530/1531 καὶ ἡ παρακαταθήκη του ἐμπλουτίζεται καὶ ἀπὸ τὸ πλούσιο ὑμνογραφικὸ ἔργο μὲ τὸ ὁποῖο ἐκφράστηκε τὸ ποιητικὸ του τάλαντο.⁸ Χάρη στὸ ἔργο καὶ τὰ πνευματικὰ ἐνδιαφέροντα τοῦ Ματθαίου Καμαριώτη καὶ τοῦ Μανουὴλ Κορινθίου δὲ μπορούσε νὰ παρατηρηθεῖ ὅτι ἡ ἀρχικὴ λειτουργία τῆς σχολῆς καὶ ἡ δεμελίωση τοῦ προγράμματος διδασκαλίας συνδέθηκε μὲ ἓναν χαρακτηριστικὸ χριστιανικὸ οὐμανισμό πού δὲ ἀποτελέσει καὶ τὸ ὑπόβαθρο τῆς Κωνσταντινουπολίτικῆς λογιόσυνῆς κατὰ τοὺς ἐπόμενους αἰῶνες. Ἡ παράδοση αὐτὴ γνωρίζει νέα ὄθηση μὲ τὴν παρουσία στὴ σχολὴ τοῦ Θεοφάνη Ἐλεαβούλου πρὶν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ δεκάτου ἕκτου αἰῶνα. Οἱ διενέξεις τοῦ Ἐλεαβούλου μὲ τὸν Μιχαὴλ Ἐρμόδωρο Λήσταρχο, στὰ 1539-1542, προσέδωσαν νέα ὄθηση στὴ φιλοσοφικὴ συζήτηση στοὺς κόλπους τῆς Κωνσταντινουπολίτικῆς λογιόσυνῆς στὰ μέσα τοῦ δεκάτου ἕκτου αἰῶνα καὶ ἐπιβεβαίωσαν τὴν ἐπιβολὴ τοῦ ἀριστοτελισμοῦ, ἐπιβολὴ πού συνεχίζει μιὰ παράδοση πού ἀνάγεται στὴ διδασκαλία τοῦ Σχολαρίου καὶ στὴν ὄψιμη βυζαντινὴ παιδεία.⁹

Κατὰ τὸ δεύτερο ἕμισυ τοῦ 16ου αἰῶνα στὴν πατριαρχικὴ σχολὴ δεσπάζει

7. Μανουὴλ Μαλαξός, «Πατριαρχικὴ Κωνσταντινουπόλεως Ἱστορία», *Turcograeciae libri octo*, ἐπιμέλεια Μαρτίνου Κρουσίου, Βασιλεία 1584 (ἀνατύπωση ἐκδόσεων Memor, Μόδενα 1972), σ. 146. Στὸ ἐξῆς *Τουρκογραίικια*.

8. Βλ. Χρ. Γ. Πατρινέλης, «Οἱ μεγάλοι ρήτορες Μανουὴλ Κορίνθιος, Ἀντώνιος, Μανουὴλ Γαλησιώτης καὶ ὁ χρόνος τῆς ἀκμῆς αὐτῶν», *ΔΙΕΕΕ* 16 (1962), σσ. 17-38. Ἐργογραφία παραδέτει ὁ Ἀθανάσιος Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, «Μανουὴλ ὁ Κορίνθιος καὶ ἐν ὑμνογραφικὸν αὐτοῦ πονημάτιον», *Ἐπετηρὶς τοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου Παρνασσός* 6 (1902), σσ. 80-89. Γιὰ ἀποσαφήνιση τῶν φιλοσοφικῶν του ἀπόψεων βλ. Ν. Κ. Ψημμένος «Ὁ “Λόγος” τοῦ Μανουὴλ Κορινθίου “κατὰ Γεμιστοῦ καὶ Βησσαρίωνος”», *Νεοελληνικὴ παιδεία καὶ κοινωνία*, Ἀθήνα 1995, σσ. 15-27.

9. Γριτσόπουλος, *Πατριαρχικὴ Μεγάλῃ τοῦ Γένους Σχολή*, σσ. 67-74. Ἐπίσης Ν. Κ. Ψημμένος, *Ἡ ἑλληνικὴ φιλοσοφία ἀπὸ τὸ 1453 ὡς τὸ 1821*, τόμ. Α', Ἀθήνα 1988, σσ. 157-165· Fillipo Maria Pontani, “Una lettera inedita di Listarchos”, *Byzantion* 33 (1963), σσ. 427-447· Βασιλικὴ Μπόμπου-Σταμάτη, «Ἀνέκδοτα κείμενα Θεοφάνους Ἐλεαβούλου καὶ Ἐρμόδωρου Ληστάρχου», *Πρακτικὰ Β' Διεθνoῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν* τόμ. Γ', Ἀθήνα 1981-1982, σσ. 24-43.

ή παρουσία τοῦ Ἰωάννη καὶ τοῦ Θεοδοσίου Ζυγομαλά. Ὁ Ἰωάννης Ζυγομαλάς «ἐδίδασκεν τῶν ἐλλήνων φωνὴν καὶ τέχνην» καὶ ἀπολάμβανε ὡς «καθ' ὑπερβολὴν σοφός»¹⁰ τοῦ δαυμασμοῦ τῶν συγχρόνων του λογίων καὶ ἐτύγγανε τῆς προστασίας τοῦ Πατριάρχου Ἰωάσαφ Β' τοῦ Μεγαλοπρεποῦς (1555-1565), παλαιοῦ μαθητῆ του στοῦ Ναύπλιο. Ὁ γιός του Θεοδόσιος Ζυγομαλάς ἐμπλούτισε τὴν Κωνσταντινουπολίτικη λογιόσυνη μὲ ἱστορικὰ ἐνδιαφέροντα, συντάσσοντας τὸ πρῶτο κείμενο λόγιας ἱστοριογραφίας στὴ νεότερη ἐλληνικὴ γραμματεία, τὴν *Ἱστορία Πολιτικὴ Κωνσταντινουπόλεως*, τὸ ὁποῖο ἐδημοσίευσε ὁ Μαρτίνος Κρούσιος στὴν *Turcograecia*.¹¹ Μὲ τὴν ἐπικοινωνία του μὲ τὸν Μαρτίνο Κρούσιο ὁ Θεοδόσιος Ζυγομαλάς ἀνέδειξε καὶ τὴ σημασία τῆς ἀπαγκίστρωσης τῆς λογιόσυνης τοῦ γένους ἀπὸ τὴν ἀπομόνωση καὶ τὴν ἐσωστρέφεια καὶ ὑπέδειξε, γιὰ πρώτη φορὰ οὐσιαστικὰ μετὰ τὴν ἄλωση, ὅτι ἡ Ὀρθόδοξη Ρωμιόσυνη δὲν εἶχε τίποτα νὰ φοβηθεῖ ἀπὸ τὴς ἐπαφῆς μὲ τὴ Δύση.

Τὸ τέλος τοῦ δεκάτου ἔκτου αἰῶνα ὑπῆρξε ἐποχὴ δυσκολιῶν γιὰ τὸ Πατριαρχεῖο καὶ τὴ σχολή του. Οἱ δοκιμασίες αὐτὲς συνδέθηκαν μὲ τὴν ἔξωση τοῦ Πατριαρχείου ἀπὸ τὴ Μονὴ τῆς Παμμακαρίστου καὶ τὴν τελικὴ ἐγκατάστασή του στοῦ Φανάρι στὰ χρόνια 1599-1601. Ἡ σχολὴ ἐξακολούθησε νὰ λειτουργεῖ ἀλλὰ ἡ ἀνάγκη τῆς ἀνανέωσης ἄρχισε νὰ γίνεται αἰσθητὴ. Ἡ ὥθηση δόθηκε καὶ στὸν τομέα τῆς παιδείας κατὰ τὴ ρηξικέλευθη καὶ περιπετειώδη πατριαρχία τοῦ Κυρίλλου τοῦ Α', τοῦ πατριάρχη ποῦ ἔφερε στοῦ πηδάλιο τῆς σχολῆς τὸν Ἀθηναῖο Θεόφιλο Κορυδαλέα, τὴ σημαντικότερη ὁποσδήποτε μορφή στὴ φιλοσοφικὴ παιδεία τοῦ γένους μετὰ τὴν ἄλωση. Ὁ Κορυδαλέος μὲ τὴ διδασκαλία του μετᾶγγισε στὴν καθ' ἡμᾶς Ἀνατολή μὲ τρόπο ἀποφασιστικὸ τὴ φιλοσοφικὴ παιδεία τῆς Δύσεως καὶ κατὰ κάποιον τρόπο ἀπάντησε τελεσίδικα στὴν ἀπορία ποῦ εἶχε ἐκφράσει ὁ Μαρτίνος Κρούσιος στὸν Θεοδόσιο Ζυγομαλά ὅταν παρατηροῦσε ὅτι κανένας Ἕλληνας δὲν «πέμπεται εἰς τὰ ἡμέτερα παιδευτήρια μαθησόμενος μετὰ φιλοσοφίας ἢ θεολογίας ἢ ἰατρικῆς ἢ καὶ νομικῆς καὶ τὴν λατινίδα γλώσ-

10. Βλ. *Τουρκογραϊκία*, σσ. 243, 245, καὶ Γριτσόπουλος, *Πατριαρχικὴ Μεγάλὴ τοῦ Γένους Σχολή*, σ. 104.

11. Βλ. *Τουρκογραϊκία*, 1-43. Περὶ Θεοδοσίου Ζυγομαλά, βλ. Stavros Perentidis, *Theodore Zygomalas et la paraphrase de la Synopsis minor*, Ἀθήνα 1994, σσ. 11-99. Εἰδικότερα γιὰ τὴ σχέση τῶν Ζυγομαλάδων μὲ τὸν Κρούσιο, βλ. καὶ Andreas Rhoby, "The 'Friendship' between Martin Crusius and Theodosios Zygomalas: A Study of their correspondence", *Medioevo greco* 5 (2005), σσ. 249-267 καὶ τοῦ ἰδίου, "The Letter Network of Ioannes and Theodosios Zygomalas", *Ἰωάννης καὶ Θεοδόσιος Ζυγομαλάς*, ἐπιμ. Σ. Περρεντίδη, Δαίδαλος, Ἀθήνα 2009, σσ. 125-152.

σαν».¹² Ὁ Κορυδαλεὺς μετέφερε ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιο τῆς Πάδουας στὴν Κωνσταντινούπολη ὄχι μόνο τὴ λατινικὴ γλῶσσα ἀλλὰ καὶ τὴ νεοαριστοτελικὴ φιλοσοφία. Τὸ νέο φιλοσοφικὸ σύστημα, ἂν καὶ διαφορετικὸ στὴν ὑφή του ἀπὸ τὸν ἀριστοτελισμὸ τοῦ Σχολαρίου καὶ τοῦ Καμαριώτη, ποὺ ἐπικρατοῦσε στὴν πατριαρχικὴ σχολή, ἔγινε ἀποδεκτὸ στὴν Ἀνατολὴ κυρίως χάρις στὴ νομιμότητα ποὺ τοῦ ἐξασφάλιζε ἡ προϋπάρχουσα ἀριστοτελικὴ παράδοση. Ἡ αἴγλη τοῦ Κορυδαλέα καὶ τὸ εἰδικὸ βάρος τῶν συγγραμμάτων του ἐκτόπισαν τὸ παλαιότερο περίγραμμα τῆς ἀριστοτελικῆς διδασκαλίας καὶ ἐγκαθίδρυσαν τὸν νεοαριστοτελισμὸ ὡς τὸ κατ' ἐξοχὴν συστατικὸ τῆς φιλοσοφικῆς παιδείας στὴν πατριαρχικὴ σχολή,¹³ Κατ' ἐπέκταση, λόγῳ τῆς ἐπιβολῆς τῆς σχολῆς στὴν παιδεία τοῦ γένους καὶ τῆς ἐκπαιδευτικῆς δράσης τῶν μαθητῶν καὶ ἐπιγόνων τοῦ Κορυδαλέα, ὅπως τοῦ Ἰωάννη Καρυοφύλλη, ὁ νεοαριστοτελισμὸς ἔμελλε νὰ καταστῆ τὸ κοινὸ φιλοσοφικὸ ὑπόστρωμα τῆς παιδείας τῶν βαλκανικῶν λαῶν.¹⁴ Ἰδιαίτερα σημαντικὴ πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτὴ ὑπῆρξε ἡ συμβολὴ τοῦ Σεβαστοῦ Κυμινῆτη, σχολάρχου στὰ 1671-1680, ποὺ μεταφύτευσε τὸ πρόγραμμα σπουδῶν τῆς πατριαρχικῆς ἀκαδημίας στὴν Τραπεζούντα, ὅπου ἴδρυσε τὸ περίφημο Φροντιστήριον καὶ ἐν συνεχείᾳ στὴν αὐθεντικὴ ἀκαδημία τοῦ Βουκουρεστίου.¹⁵

Μὲ τὸν Κορυδαλέα καὶ τὸν νεοαριστοτελισμὸ ἢ «κορυδαλισμὸ», ὅπως ἐπικράτησε νὰ λέγεται, ἐγκαινιάζεται μὲ ἐπίκεντρο τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ τὴν πατριαρχικὴ σχολή μὴ νέα περίοδος στὴν παιδεία τοῦ γένους. Τὸ κορυδαλικὸ φιλοσοφικὸ σύστημα, ρηξικέλευθο καὶ ἀνανεωτικὸ ἀρχικά, καθιερώθηκε σταδιακὰ ὡς ἡ συμβατικὴ ὀρθοδοξία στὴ φιλοσοφικὴ παιδεία καὶ ἔμελλε στὸ δεύτερο ἡμῖς τοῦ δεκάτου ὀγδόου αἰῶνα νὰ δεχθεῖ τὴν κριτικὴ μῖα ἀλλῆς φιλοσοφικῆς

12. Γριτσόπουλος, Α', σ. ΙΙΙ.

13. Cléobule Tsourkas, *Les débuts de l' enseignement philosophique et de la libre pensée dans les Balkans. La vie et l' oeuvre de Théophile Corydalée (1570-1646)*, Θεσσαλονίκη 1967, σσ. 49-58, 60-71, 81-94, 211-216. Βλ. ἐπίσης Ψημμένος, *Ἑλληνικὴ φιλοσοφία*, Α', σσ. 173-292, καὶ Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμός. Οἱ πολιτικὲς καὶ κοινωνικὲς ιδέες*, Ἀθήνα 1996, σσ. 29-34.

14. Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, «Τὸ κοινὸ φιλοσοφικὸ παρελθὸν τῶν βαλκανικῶν λαῶν», *Ἡ φιλοσοφία στὰ Βαλκάνια σήμερα. Philosophy in Balkan Countries Today*, ἐπιμ. Μ. Δραγώνα-Μονάχου, Ἑλληνικὴ Φιλοσοφικὴ Ἐταιρεία – Καρδαμίτσας, Ἀθήνα 1994, σσ. 171-179.

15. Βλ. Μητροπολίτου Τραπεζούντος Χρυσάνθου, *Ἡ Ἐκκλησία Τραπεζούντος* (=Ἀρχεῖον Πόντου, τόμ. Δ'-Ε'), Ἀθήνα 1933, σσ. 726-731, καὶ σποράδην· Βλ. ἐπίσης Γριτσόπουλος, τόμ. Α', 250-260, καὶ πλέον προσφάτως Χαρίτων Καρανάσιος, «Ἡ ἀποπομπὴ τοῦ Σεβαστοῦ Κυμινῆτη ἀπὸ τὴν Πατριαρχικὴ Ἀκαδημία καὶ ἡ ἴδρυση τοῦ Φροντιστηρίου Τραπεζούντας», *Μεσαιωνικὰ καὶ Νέα Ἑλληνικά* 7 (2004), σσ. 67-81.

προσέγγισης, προερχόμενης επίσης από τη Δύση, εκείνης του Διαφωτισμού.

Με την επαναπροικοδότηση της σχολής από τον άρχοντα Μανολάκη τον Καστοριανό στα 1661-1662 και την επαναλειτουργία της στο Μετόχι του Παναγιού Τάφου στο Φανάρι εγκαινιάζεται μια νέα περίοδος άκμης, με την παρουσία σημαντικών καθηγητών: Γερμανός Λοκρός, αρχιεπίσκοπος Νύσσης, Άλέξανδρος Μαυροκορδάτος, Σεβαστός Κυμινήτης λαμπρύνουν τη σχολή και διατηρούν το ύψηλο επίπεδο σπουδών που εξασφαλίζει ή σύζευξη της δρασκευτικής και γραμματικής παιδείας με τη φιλοσοφία.¹⁶

Τò περιεχόμενο του προγράμματος σπουδών στη σχολή, όπως διαμορφώθηκε στους κόλπους αυτής της εκπαιδευτικής παράδοσης, περιγράφεται επιγραμματικά από άριστο γνώστη των πραγμάτων, τον Μανουήλ Γεδεών:¹⁷

ή σπουδή των θεολογικών και των φιλοσοφικών μαθήσεων ἦν, οὕτως εἶπεῖν, τὸ κέντρον τῆς διδασκαλίας, ἧς σκοπὸς ὡσαύτως κύριος ἦν ἡ σπουδὴ τῶν ἀρχαίων λογογράφων καὶ ποιητῶν· ἀλλὰ καὶ τῶν μαθηματικῶν ἡ διδασκαλία ἐγένετο ἀκριβεστάτη· τὰ στοιχεῖα τοῦ Εὐκλείδου, τὸ συνταγμάτιον περὶ σφαιράς τοῦ Πρόκλου ὑπεμνηματίζοντο, ὡς ὑπεμνηματίζοντο καὶ τὰ βιβλία τοῦ Ἀριστοτέλους, κατὰ τὰ χειρόγραφα καὶ τὰ ἔντυπα τοῦ Κορυδαλλέως· διότι ἡ ἐν τοῖς ἡμετέροις σχολείοις ἐπικράτησις τοῦ Κορυδαλλέως διήρκεσε δύο ὅλους αἰῶνας· ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ ΙΗ' αἰῶνος ἤρξατο διδασκομένη καὶ ἡ χρηστομάθεια τοῦ Ἀντωνίου Βυζαντίου· τὸ δὲ τοῦ Κορυδαλλέως ἐπιστολάριον, τοῦ Ἀφθονίου τὰ προγυμνάσματα, ἡ ῥητορικὴ τοῦ Ἑρμογένους, ταῦτα πάντα ἐμόρφουν τοὺς ἀληθεῖς διδασκάλους, τοὺς τελειοφοίτους δὴλον οὖν τῆς σχολῆς, μορφοῦντας καὶ τὸν νοῦν καὶ τὴν καρδίαν τῶν μαθητῶν αὐτῶν, καὶ βαθεῖς τῆς γλώσσης μύστας.

Ἡ τελευταία αὐτὴ ἐπισήμανση, ὅτι δηλαδὴ οἱ ἀπόφοιτοι τῆς σχολῆς ἀπέβαιναν «βαθεῖς τῆς γλώσσης μύσται», ἐνέχει ἰδιαιτέρη σημασία διότι μᾶς ὑπενθυμίζει ἓνα δεμελιῶδες συστατικὸ τῆς πνευματικῆς παράδοσης τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας καὶ τῆς Φαναριώτικης παιδείας, τὴν περιφρούρηση καὶ καλλιέργεια τῆς λόγιας ἑλληνικῆς. Αὐτὴ, κοντὰ σὲ πολλὰς ἄλλες, ὑπῆρξε μιὰ ἀπὸ τίς οὐσιωδέστερες συμβολὰς τῆς Κωνσταντινούπολης στὴν παιδεία τοῦ γένους.

16. Βλ. Μ. Ι. Μανούσακας, «Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἐν Κωνσταντινούπολει Πατριαρχικῆς Σχολῆς. Τὰ κατὰ τὴν ἴδρυσιν τῆς Σχολῆς Μανολάκη τοῦ Καστοριανοῦ ἐπὶ τῇ βάσει καὶ νέων ἀνεκδότων πηγῶν», *Ἀθηνᾶ* 54 (1950), σσ. 3-28· Βλ. ἐπίσης Β. L. Fonkitch, «Τὸ πατριαρχικὸ ἔγγραφο γιὰ τὴν ἴδρυση τῆς σχολῆς τοῦ Μανολάκη Καστοριανοῦ καὶ τὸ ἀντίγραφο τῆς Πετρούπολης», *Θησαυρίσματα* 26 (1996), σσ. 309-316. Γιὰ τὸν καθηγητὴ τῆς Σχολῆς Γερμανὸ Λοκρό, ἀρχιεπίσκοπο Νύσσης, βλ. Cléobule Tsourkas, *Germanos Locros achenéque de Nysse et son temps (1645-1700)*, Θεσσαλονίκη 1970, σσ. 37-43.

17. Βλ. Γεδεών, *Χρονικὰ τῆς Πατριαρχικῆς Ἀκαδημίας*, σ. 245.

Τὸ 1691, μὲ σιγίλλιο τοῦ Πατριάρχου Καλλινίκου Β΄ ὑπὲρ τῆς σχολῆς, ἐκδηλώνεται ἐκ νέου ἡ μέριμνα τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας γιὰ τὴν παιδεία τοῦ γένους.¹⁸ Ἔτσι εἰσέρχεται ἡ σχολὴ στὸν δέκατο ὄγδοο αἰῶνα, ἀναδιοργανωμένη καὶ στελεχωμένη ἀπὸ μιὰ διαδοχὴ σημαντικῶν καθηγητῶν, ποὺ συρρέουν ἀπὸ πολλὰ σημεῖα τῆς γεωγραφικῆς περιφέρειας καὶ ἰδίως ἀπὸ τὶς νήσους τοῦ ἀρχιπελάγους, γιὰ νὰ προσφέρουν τὶς ὑπηρεσίες τους. Μεταξὺ αὐτῶν δὲ ἔπρεπε νὰ μνημονευθοῦν ὁ «πολυμαθῆς» Ἰάκωβος Μάνος ὁ Ἀργεῖος, ὁ Διαμαντῆς Ρύσιος, ὁ Δωρόθεος καὶ ὁ Ἰωάννης-Τζαννῆς οἱ Λέσβιοι καὶ οἱ Ἡλίας καὶ Φώτιος οἱ Κύπριοι.¹⁹ Ἀπὸ τὴν ἱστορία τῆς σχολῆς κατὰ τὸν δέκατο ὄγδοο αἰῶνα δὲ ἐπρότεινα νὰ σταθοῦμε σὲ ἓνα περιστατικό, τὸ πέρασμα τοῦ Εὐγενίου Βούλγαρη ἀπὸ τὴ σχολαρχία στὰ χρόνια 1759-1761 ἐπὶ Πατριάρχου Σεραφεῖμ Β΄.

18. Τὸ κείμενο: Κομνηνός-Υψηλάντης, *Τὰ μετὰ τὴν Ἄλωσιν*, σσ. 204-208. Ἐνδεικτικὸ τῶν σχέσεων τοῦ Καλλινίκου Β΄ μὲ τὴ σχολὴ καὶ τῶν προσδοκιῶν ποὺ δημιουργοῦσε ἡ ἐπανίδρυσή της ἐπὶ τῶν ἡμερῶν του εἶναι τὸ «προσφώνημα» τῶν σπουδαστῶν πρὸς τὸν Πατριάρχη τὸ ἔτος 1698 κατὰ τὴν τρίτη του πατριαρχία. Βλ. Β. Μπακοῦρος, «Ἡ ρητορικὴ παιδεία στὴν Πατριαρχικὴ Σχολή. Τὸ “προσφώνημα” τῶν σπουδαστῶν τοῦ 1698 στὸν Πατριάρχη Καλλίνικο Β΄ τὸν Ἀκαρνάνα», *Ἡ Μελέτη Δ΄* (2008), σσ. 207-259. Το κείμενο τοῦ «προσφωνήματος», σσ. 240-259.

19. Γιὰ τὸν Ἰάκωβο Μάνο, βλ. Μ. Γεδεών, *Ἀρχεῖον ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας Α΄*, Κωνσταντινούπολη 1911, σσ. 194-206· Σ. Γ. Δημητρακόπουλος, «Ὁ Σχολάρχης τῆς Πατριαρχικῆς Μεγάλης τοῦ Γένους Σχολῆς Ἰάκωβος ὁ Ἀργεῖος», *Πρακτικὰ Γ΄ Τοπικοῦ Συνεδρίου Ἀργολικῶν Σπουδῶν (Ναύπλιο 18-20 Φεβρουαρίου 2005)*, Ἀθήνα 2006, σσ. 321-332· Ἀ. Τσελίκας, «Νέα στοιχεῖα γιὰ τὴν προσωπικότητα τοῦ διδασκάλου Ἰακώβου τοῦ Ἀργεῖου, σύμφωνα μὲ ἀγνωστες ἐπιστολές του», *Πρακτικὰ Β΄ Τοπικοῦ Συνεδρίου Ἀργολικῶν Σπουδῶν (Ἄργος 30 Μαΐου – 1 Ἰουνίου 1986)*, Ἀθήνα 1989, σσ. 385-404. Γιὰ τὸν Ἀδαμάντιο Ρύσιο, βλ. Μ. Παρανίκας, *Σχεδιάγραμμα περὶ τῆς ἐν τῷ ἑλληνικῷ ἔθνει καταστάσεως τῶν γραμμάτων ἀπὸ Ἀλώσεως Κωνσταντινουπόλεως*, Κωνσταντινούπολη 1867, σ. 25, Γριτσόπουλος, ὅ.π., τόμ. Α΄, σσ. 286-9, Μπακοῦρος, ὅ.π., σσ. 223-227. Γιὰ τὸν Τζαννῆ Λέσβιο, Γριτσόπουλος, ὅ.π., τόμ. Α΄, σσ. 336-340. Γιὰ τὸν Δωρόθεο Λέσβιο, Γεδεών, *Χρονικὰ τῆς Πατριαρχικῆς Ἀκαδημίας*, σσ. 134, 143-44, Γριτσόπουλος, ὅ.π., τόμ. Α΄, σσ. 332-36, Λ. Γ. Μπενάκης, «Ἀπὸ τὴν ἱστορία τοῦ μεταβυζαντινοῦ Ἀριστοτελισμοῦ στὸν ἑλληνικὸ χῶρο. Ἀμφισβήτηση καὶ ὑπεράσπιση τοῦ φιλοσόφου στὸν 18ο αἰῶνα. Νικόλαος Ζερζούλης – Δωρόθεος Λέσβιος», *Μεταβυζαντινὴ φιλοσοφία, 17ος-19ος αἰῶνας. Ἔρευνα στὶς πηγές*, Ἀθήνα 2001, σσ. 33-72, μὲ ἐπιπρόσθετα στοιχεῖα καὶ κείμενα αὐτόθι, σσ. 79-88· Ἐ. Ἀγγελομάτη-Τσουγκαράκη, «Ὁ Δωρόθεος Λέσβιος καὶ τὸ περὶ παιδείας προοίμιο τοῦ συγλλιδῶδους γράμματος τοῦ Παΐσιου Β΄ (1748)», *Μεσαιωνικὰ καὶ Νέα Ἑλληνικὰ* II (2014), σσ. 121-150. Γιὰ τοὺς Ἡλίας καὶ Φώτιο τοὺς Κυπρίους, Ἀ. Μιτσιδης, *Οἱ Κύπριοι σχολάρχαι καὶ διδάσκαλοι τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει Μεγάλης τοῦ Γένους Σχολῆς*, Λευκωσία 1983, σσ. 68-93, καὶ Π. Μ. Κιτρομηλίδης, *Κυπριακὴ λογιόσυνη 1571-1878*, Λευκωσία 2002, σσ. 139-140.

Ἡ παρουσία τοῦ Βούλγαρη ἔγινε αἰσθητή στοὺς φιλολογικοὺς κύκλους ποὺ ἄρχισαν νὰ ἐμφανίζονται στὴν Πόλη τὴν ἐποχὴ τοῦ Διαφωτισμοῦ, ἐνῶ ἡ πολιτικὴ διαμονή του ἀποτυπώθηκε στὸ ἐκδοτικὸ του ἔργο μὲ τὴν ἔκδοση τῆς *Βοσπορομαχίας* τοῦ Momars καὶ τῆ μετάφραση τοῦ «Μέμνονα» τοῦ Βολταίρου.²⁰ Ἡ συμβολή του ὅμως ὑπῆρξε θεμελιωδέστερη στὴν ἀποσαφήνιση τῆς πολιτικῆς τοῦ Πατριαρχείου ποὺ συντελεῖται ἀκριβῶς περὶ τὰ μέσα τοῦ δεκάτου ὀγδόου αἰώνα, μετὰ τὴν κρίση τοῦ Ἀναβαπτισμοῦ. Θεμελιώδης συντελεστὴς τῆς πολιτικῆς αὐτῆς ὑπῆρξε ὁ προβληματισμὸς γιὰ τὴν ἀνασύνταξη τῶν δυνάμεων τοῦ Ὁρθόδοξου γένους, ποὺ ἡ Μεγάλῃ Ἐκκλησία ἔβλεπε νὰ ἀπειλεῖται ἀπὸ τὴν πίεση τῶν αἱρέσεων καὶ τοὺς ἐξιλαμισμοὺς. Οἱ ἐνέργειες τῆς Μεγάλῃς Ἐκκλησίας στὸν χῶρο τῆς διοίκησης, τῆς παιδείας καὶ τῆς ἱεραποστολῆς στὶς δεκαετίες τοῦ 1750 καὶ τοῦ 1760 μποροῦν νὰ ἐρμηνευθοῦν ὑπὸ αὐτὸ τὸ πρίσμα: χαρακτηριστικὰ ἄς ἀναφερθοῦν ἡ ἴδρυση τῆς Ἀθωνιάδας καὶ ἡ ἀναβάθμιση τῆς Πατριαρχικῆς Μεγάλῃς τοῦ Γένους Σχολῆς μὲ τὴν πρόσκληση τοῦ Βούλγαρη, ἡ ἀνάκληση τοῦ αὐτοκεφάλου τῶν Ἐκκλησιῶν Ἀχρίδος καὶ Ἰπεκίου, τῶν ὁποίων τὸ ποιμνιο διαβρωνόταν ἀπὸ τοὺς ἐξιλαμισμοὺς, ἡ δρᾶση τέλος γιὰ εἴκοσι συναπτὰ ἔτη τοῦ χαρισματικοῦ ἱεραπόστολου Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ γιὰ τὸν ἐπανευαγγελισμὸ τῆς Δυτικῆς Βαλκανικῆς.²¹ Στὸ πλαίσιο αὐτῆς τῆς στρατηγικῆς ἐντάσσεται καὶ ἡ ἐπαναπροσέγγιση μὲ τὴν ὀρθόδοξη αὐτοκρατορία τῆς Ρωσίας, ποὺ συντελέστηκε ἐπίσης ἐπὶ Σεραφεῖμ Β΄, «τοῦ λίαν [τὸν Εὐγένιον] σεβομένου».²² Ἡ προσέγγιση ἐπισφραγίστηκε μὲ τὴν παρουσία τοῦ πρέσβυ τοῦ αὐτοκράτορος πασῶν τῶν Ρωσιῶν στὴν Ὑψηλὴ Πύλη κατὰ τὸν ἑορτασμὸ τῆς μνήμης τοῦ Ἀποστόλου Ἀνδρέα στὸ Πατριαρχεῖο στὶς 30 Νοεμβρίου 1759. Κατὰ τὴν ἡμέρα ἐκείνη «προητοίμασε πανηγυρικὸν καὶ ὁ μέγας Εὐγένιος» κατὰ τὸν Σέργιο Μακραῖο,²³ λαμπρύνοντας

20. Βλ. Albrecht Berger, «Ὁ Εὐγένιος Βούλγαρης καὶ ἡ Βοσπορομαχία», *Εὐγένιος Βούλγαρης. Πρακτικὰ διεθνoῦς ἐπιστημονικοῦ συνεδρίου*, ἐπιμ. Ἑλένη Ἀγγελομάτη-Τσουγκαράκη, Ἀθήνα 2009, σσ. 419-430, καὶ γιὰ τὰ ποικίλα συναφῆ φιλολογικὰ ζητήματα Γ. Κεχαγιόγλου, «Σκέψεις γιὰ ὀρισμένους λογοτεχνικὲς, μεταφραστικὲς καὶ ἐκδοτικὲς ἐνασχολήσεις τοῦ Εὐγένιου Βούλγαρη, μὲ ἐπίκεντρο τὸν βολταϊκὸ “Μέμνονα”», αὐτόθι, σσ. 367-397.

21. Βλ. Π. Μ. Κιτρομηλίδης, «Πρωτοβουλίες τῆς Μεγάλῃς Ἐκκλησίας στὰ μέσα τοῦ δεκάτου ὀγδόου αἰώνα. Ὑποθέσεις γιὰ τοὺς συντελεστὲς τῆς Ὁρθόδοξης ἐκκλησιαστικῆς στρατηγικῆς», *Πορευθέντες. Χαριστήριος τόμος πρὸς τιμὴν τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Ἀλβανίας Ἀναστασίου*, Ἀθήνα 1997, σσ. 425-430.

22. Βλ. Μ. Γεδεών, *Χρονικά*, σ. 165.

23. Σέργιος Μακραῖος, «Ἵπομνήματα ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας (1750-1800)», *Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη*, ἐπιστασία Κωνσταντίνου Σάδα, τόμ. Γ΄, Βενετία 1872, σ. 230. Τὸ κείμενο τοῦ λόγου τοῦ Εὐγενίου: *Συλλογὴ ἀνεκδότων συγγραμμάτων*, ἐπ. Γ. Αἰνιάνος,

τὸν ἑορτασμὸ πὸν ἔκτοτε καθιερώθηκε ὡς ἡ θρονικὴ ἑορτὴ τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως.

Αὐτὸ πὸν διαφαίνεται ἀπὸ αὐτὰ τὰ στοιχεῖα εἶναι ὅτι σὲ μιὰ ἐποχὴ Διαφωτισμοῦ, σὲ μιὰ ἐποχὴ δηλαδὴ διανοητικῶν ἀλλαγῶν καὶ πύκνωσης τῶν ἐκδηλώσεων τῆς πνευματικῆς ζωῆς, ἡ πατριαρχικὴ σχολὴ δὲν ἀναμένεται πλέον νὰ ἐπιτελεῖ ἀπλῶς ἔργο ἐκπαίδευσης καὶ κατάρτισης στελεχῶν ἀλλὰ ἐντάσσεται στὸ ἴδιο τὸ πλέγμα τῶν συντελεστῶν τῆς ἀλλαγῆς. Ὅπως συνέβη καὶ παλαιότερα μὲ τὴν περίπτωση τοῦ Κορυθαλέως, ἡ λειτουργία τοῦ κορυφαίου ἐκπαιδευτικοῦ καθιδρύματος τῆς Ἐκκλησίας σ' αὐτὴ τὴ συνάφεια μπορεῖ νὰ ἀποδειχθεῖ ἐπίμαχη ὑπόθεση γιατί ἀφ' ἑαυτοῦ τὸ αἶτημα τῆς ἀλλαγῆς προκαλεῖ διχογνωμίες καὶ ἀντιδράσεις. Ἔτσι συνέβη καὶ στὴν περίπτωση τοῦ Βούλγαρη, τοῦ ὁποῖου ἡ σχολαρχία δὲν εὐδοκίμησε καὶ τερματίστηκε μὲ τὴ λήξη τῆς πατριαρχίας τοῦ Σεραφεῖμ Β'.

Ἡ Σχολὴ ἐξακολούθησε νὰ λειτουργεῖ γιὰ τὸ ὑπόλοιπο τοῦ δεκάτου ὀγδοῦ αἰῶνα. Τὴν τελευταία δεκαετία τοῦ αἰῶνα σχολαρχοῦσε ὁ Σέργιος Μακρᾶιος, παλαιὸς μαθητὴς τοῦ Βούλγαρη στὴν Ἀθωνιάδα. Ὡστόσο στὴ χαραυγὴ τοῦ νέου αἰῶνα, ἐπὶ Καλλινίκου Ε' (1801-1806), σημειώνεται μιὰ νέα σημαντικὴ πρωτοβουλία τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας σὲ σχέση μὲ τὴ Σχολή. Ἀποφασίζεται νὰ μεταφερθεῖ ἡ σχολὴ ἀπὸ τὸ Φανάρι στὴν Ξηροκρήνη στὴν ἀκτὴ τοῦ Βοσπόρου καὶ νὰ στεγασθεῖ γιὰ μεγαλύτερη ἄνεση στὸν ἡγεμονικὸ οἶκο τοῦ Ἀλεξάνδρου Μαυροκορδάτου, πὸν δὰ ἀγόραζε ἡ Ἐκκλησία πρὸς τὸν σκοπὸ αὐτό. Τὸ σημαντικότερο στὸ ὅλο ἐγχεῖρμα ὑπῆρξε ἡ ἀπόφαση νὰ κληθεῖ στὴ σχολαρχία ὁ Δωρόθεος Πρώιος, νέος κληρικὸς καὶ λόγιος σπουδασμένος στὴ Δύση, μὲ σαφὴ εὐνοϊκὴ προδιάθεση πρὸς τὸν Διαφωτισμό. Ὁ Πρώιος μετέφερε στὶς ἀκτὲς τοῦ Βοσπόρου τὶς ιδέες τοῦ Κοραῆ καὶ δοκίμασε νὰ οἰκοδομήσει στὴν Κωνσταντινούπολη μιὰ πρότυπο σχολή, ἡ ὁποία, ὅπως εἶπε στὸν ἐναρκτήριο λόγο του κατὰ τὰ ἐγκαίνια τῆς σχολῆς τῆς Ξηροκρήνης, στὶς 6 Ἰουνίου 1804, δὰ ἔδειχνε τὸν δρόμο «περὶ τοῦ πῶς δύνανται αἱ ἐπιστῆμαι νὰ ἐπιστρέψουν εἰς τὴν παλαιάν τους πατρίδα, τὴν Ἑλλάδα».²⁴ Ὁ ὁραματισμὸς τοῦ Πρωίου γιὰ τὴ Μεγάλὴ τοῦ Γένους Σχολὴ ἦταν νὰ ἀποθεῖ αὐτὴ πνευματικὸ ἴδρυμα πανεπιστημιακοῦ ἐπιπέδου, μὲ προορισμὸ ὄχι μόνον τὴν ἐκπαίδευση ἀλλὰ καὶ τὴν ἔρευνα θεμάτων τῆς πατρίου παιδείας. Οἱ ἐρευνητικὲς φιλοδοξίες τοῦ Πρωίου γιὰ τὴ σχολὴ διαφαίνονται στὴ μνημειώδη πρωτοβουλία του γιὰ τὴ σύνταξη λεξικοῦ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας,

Ἀθήνα 1838, σσ. 64-86. Ἡ ἐγκύκλιος τοῦ Πατριάρχου Σεραφεῖμ Β' τοῦ Νοεμβρίου 1759 γιὰ τὴν καθιέρωση τῆς θρονικῆς ἑορτῆς τοῦ Πατριαρχείου δημοσιεύεται ἀπὸ τὸν Κ. Θύμη στὰ πρακτικὰ τοῦ συνεδρίου *Εὐγένιος Βούλγαρης*, ἐπιμ. Ἐ. Ἀγγελομάτη, σσ. 250-253.

24. Βλ. Γριτσόπουλος, *Πατριαρχικὴ Μεγάλὴ τοῦ Γένους Σχολή*, τόμ. Β', σ. 82.

τῆς περίφημης καὶ πολυσυζητημένης στὴν ἐποχὴ τῆς *Κιβωτοῦ*, γιὰ τὴν ὁποία ἡ κρίση τοῦ Μανουὴλ Γεδεών εἶναι κατηγορηματικὴ: «Ἡ ΚΙΒΩΤΟΣ, ἀντὶ παντὸς ἄλλου κεφαλαίου δόξης, ἤρκει νὰ κλείσῃ τὴν πατριαρχικὴν ἀκαδημίαν».²⁵

Ἐνδεικτικὸ τοῦ πνευματικοῦ κλίματος τῆς σχολῆς κατὰ τὴν ἐποχὴ αὐτῆ τοῦ γενναίου ἀνοίγματος πρὸς τὸν Διαφωτισμὸ εἶναι καὶ μιὰ κατὰ πάντα ἀξιοσημείωτη πληροφορία σὲ σχέση μὲ τὴ σύνθεση τῆς βιβλιοθήκης της. Τὸ 1830 ἡ βιβλιοθήκη τῆς σχολῆς περιλάμβανε 568 βιβλία σὲ ἑλληνικὴ γλῶσσα καὶ 840 σὲ ξένες γλώσσες.²⁶ Στὴ βιβλιοθήκη τῆς Σχολῆς εἶχαν ἐνταχθεῖ ἀπὸ τὸ 1805 καὶ τὰ βιβλία τοῦ Νικηφόρου Θεοτόκη, τὰ ὁποία ἐκεῖνος εἶχε κληροδοτήσει στὴ Μονὴ Ἰθῆρων στὸ Ἅγιον Ὄρος.²⁷ Διαπίστωση ἀναπόδραστη: κανένας ἐπαρχιωτισμὸς, καμιά ἀνασφάλεια καὶ ἐσωστρέφεια δὲν βαρύνει τὸ κλίμα τῆς σχολῆς.

Τὴν ἀτμόσφαιρα τῆς σχολῆς τῆς Ξηροκρήνης ἀναπαριστᾷ μὲ λυρική διάθεση ὁ Σκαρλάτος Βυζάντιος:²⁸

Ἐν αὐτῇ παρεδόθησαν πρῶτον ἡ Πειραματικὴ Φυσικὴ, τὰ Ὑψηλὰ Μαθηματικά, ἡ ἀκροαματικὴ Φιλοσοφία. Ὡ τῶν ὥραίων ἡμερῶν ἐκείνων, ὅταν ἑκατοντάδες νέων, ὄλων ἐκλελεγμένων, ἐφιλοσόφουν, ἢ διελέγοντο, ἢ ἐποίουν, ἢ ἐμελέτων, ὑπὸ τὰς δροσεράς τῶν πτελεῶν καὶ τῶν φιλυρεῶν σκιάς, περὶ κενοῦ καὶ στοιχείων καὶ μετεώρων, ἀνερευνῶντες «τὰ τὲ γὰς ὑπένερθεν καὶ τὰ ἐπύπερθεν»· ὅταν, ὑπὸ τὸν φλοῖσβον τοῦ κελαρύζοντος ὕδατος, ἀνέλυσον τὸν Θουκυδίδην ἢ τὸν Εὐκλείδην, ἢ ἀπεμμούντο τὸν Ὅμηρον καὶ τὸν Εὐριπίδην· ὅταν εἰς τοὺς ἐν τῷ ἀκροατηρίῳ τῆς Σχολῆς παραφραζομένους χοροὺς τοῦ Ἀριστοφάνους, καὶ εἰς τοῦ Θεοκρίτου τὰ Εἰδύλλια ἀντῆδον ἐκ τοῦ παρακειμένου δάσους οἱ κόττυφοι καὶ αἱ ἀηδόνες!

25. Βλ. Μ. Γεδεών, *Χρονικὰ τῆς Πατριαρχικῆς Ἀκαδημίας*, σ. 240, καὶ *Ἡ Πνευματικὴ Κίνησις τοῦ Γένους κατὰ τὸν ΙΗ΄ καὶ ΙΘ΄ αἰῶνα*, ἐπιμ. Ἄλκης Ἀγγέλου – Φίλιππος Ἡλιοῦ, Ἀθήνα 1976, σσ. 172-178. Γιὰ τὸ ἐνδιαφέρον καὶ τίς συζητήσεις ποὺ προκάλεσε ἡ ἔκδοση τῆς *Κιβωτοῦ* μεταξύ τῶν λογίων τοῦ γένους, βλ. *Ἐρμῆς ὁ Λόγιος* Στ΄ (1816), σσ. 50-64, 265-267 καὶ Ζ΄ (1817), σσ. 39-51, 323, 495-497. Ἐνθερμος ὑποστηρικτὴς τῆς ἔκδοσης τῆς *Κιβωτοῦ* ὑπήρξε ὁ λόγιος Πατριάρχης Κύριλλος Στ΄ (1813-1818). Βλ. σχετικὴ του ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Σκαρλάτο Γκίκα, *Ἐρμῆς ὁ Λόγιος* Ζ΄ (1817), σσ. 221-222. Τὰ τῆς σχολῆς τῆς Ξηροκρήνης ἐπὶ Πρωΐου τεκμαίρονται λεπτομερῶς ἀπὸ τὴ συναγωγὴ ἐγγράφων τοῦ Νικηφόρου Γλυκᾶ, «Ἐράνισμα Ἀνεκδότων Ἐπιστολῶν τῆς Μεγάλης τοῦ Γένους Σχολῆς τοῦ 1805», *Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως* Π΄ (1878-1879), σσ. 203-253. Ἐπίσης, Γεδεών, *Γράμματα πατριαρχικά*, σσ. 66-96, καὶ Γριτσόπουλος, τόμ. Β΄, σσ. 136-144. Γιὰ τίς προσδοκίες ποὺ δημιούργησε ἡ ἐπικείμενη ἔκδοση τῆς *Κιβωτοῦ*, βλ. Φ. Ἡλιοῦ, «Συνδρομητὲς γιὰ τὴν ἔκδοση τῆς *Κιβωτοῦ*», *Ὁ Ἐρασιστὴς* 19 (1993), σσ. 336-343.

26. Βλ. Γεδεών, *Χρονικά*, σ. 239.

27. Γεδεών, *Γράμματα πατριαρχικά*, σσ. 78-80.

28. Βλ. Σκαρλάτος Δ. Βυζάντιος, *Ἡ Κωνσταντινούπολις ἢ Περιγραφή Τοπογραφικὴ, Ἀρχαιολογικὴ καὶ Ἱστορικὴ*, τόμ. Β΄, Ἀθήνα 1862, σ. 109.

Παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον τὸ κείμενο αὐτὸ ὡς διακειμενικὴ μαρτυρία ποὺ παραπέμπει σὲ μιὰ ἐσωτερικὴ παράδοση ποὺ φαίνεται νὰ ἀνεπίσταιται στὸν πνευματικὸ βίον τῆς Σχολῆς, τουλάχιστον ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ δεκάτου ὀγδοῦ αἰώνα, τὴν ἐποχὴ τοῦ Βούλγαρη δηλαδὴ. Ὅσα γράφει ὁ Σκαρλάτος Βυζάντιος ἠχοῦν ὡς μίμηση σὲ κάποιον ποσοστὸ τῆς περιφνημῆς περιγραφῆς τῆς Ἀθωνιάδας τὴν ὁποία ὁ Εὐγένιος Βούλγαρης εἶχε περιλάβει στὴν ἐπιστολὴ μὲ τὴν ὁποία καλοῦσε τὸν παλαιὸ μαθητὴ του στὰ Ἰωάννινα Κυπριανὸ τὸν Κύπριο νὰ ἔλθει νὰ τὸν συνδράμει στὸ ἔργο τῆς σχολῆς. Τὸ κείμενο αὐτὸ τῆς δεκαετίας τοῦ 1750 προφανῶς παραδόθηκε ἀπὸ χειρόγραφη παράδοση σὲ λόγιους κύκλους τῆς Κωνσταντινουπόλεως ποὺ συνδέονταν μὲ τὴν Πατριαρχικὴ Σχολὴ καὶ τελικὰ ἐκδόθηκε τὸ 1830 στὸ ἔργο τοῦ καθηγητῆ τῆς σχολῆς τῆς Ξηροκρήνης καὶ ἐνὸς ἐκ τῶν συντακτῶν τῆς *Κιβωτοῦ*, Νικολάου Λογάδη, *Παράλληλον φιλοσοφίας καὶ χριστιανισμοῦ*. Ἔτσι γίνεται γνωστὸ καὶ στὸν Βυζάντιο ὁ ὁποῖος τὸ μιμεῖται ὡς πρότυπο γιὰ τὴ σύνταξη τῆς δικῆς του περιγραφῆς. Πρὸς τὸ κείμενο τοῦ Βυζάντιου ποὺ παραδέσαμε ἀνωτέρω ἀξίζει νὰ ἀντιπαραβληθεῖ τὸ κείμενο τοῦ Βούλγαρη:²⁹

Ἐδῶ καὶ ὕδατα καλλιῤῥοα, καὶ ἀήρ εὐκραέστατος, καὶ αὔρα ποντίας, τὸ περιέχον ἡμᾶς καταψύχουσα· ἄλση τε συνηρεφῆ καὶ κατάσκια πανταχόθεν, καὶ χλόη ἀειθαλῆς, τὴν ὄρασιν κατατέρπουσα· φυτῶν δὲ εἶδη παντοῖα, ἐλαῖαι, ἄμπελοι, δάφναι, μυρσίναι, σιγῶ τᾶλλα, τὰ μὲν, εἰς τρυφήν· τὰ δέ, εἰς τροφήν, γῆς ὑγαινούσης βλαστήματα· καὶ πτηνῶν στίφη καλλικελάδων· ἐν οἷς πολλὴ ἡ ἀηδῶν καὶ ὁ κόσσυφος, καὶ ἡ χελιδῶν, ταῖς φωναῖς τῶν τῆδε κα'εἶσε περιϊόντων, καὶ ἐπ' ἀδείας μελετώντων μουσοτρόφων τούτων νεανίσκων, συναμιλλώμενα. Λιμενίσκος τε (κεῖται) ὑπὸ τὸν λόφον μικρὸς ἐν μέρει καὶ ἐτέρωθεν ἄκρα προβλήτις· καὶ ἰχθύες ἐντεῦθεν, τοὺς καταβῆναι καὶ ἀγρευῆσαι μὴ ὀκνήσαντας, ἀξιῶντες καὶ δεξιούμενοι· θάλασσά τε ὑπεστρωμένη κυκλόθεν, νῦν μὲν γαληνιώσα καὶ κρυσταλλίζουσα· νῦν δ' ὑποφρίσσουσα, καὶ πρὸς τὸ οὐλον ὑποτραχνομένη· νῦν δ' ἐπαφρίζουσα, καὶ ἐκ μυχῶν αὐτῶν ταρασσομένη, ἄλλοτε ἄλλως ποικίλον παρίσταται θέαμα· ὅλα καλά, ὅλα γλυκυθυμίας, οὐκ ἔχω εἰπεῖν ὅσης προξένα. Εἴτ' ἐπὶ τούτοις, αἱ μοῦσαι, ἐλευθέρως περιχορεύουσαι, καὶ ἡ Παλλὰς ἄνευ τῆς Γοργοῦς, καὶ τὸ θεωρημάτιον ἐπὶ τῆς ψάμμου, εἰ τύχοι σχεδιαζόμενον· Καὶ ὁ Σωκρατικὸς Ἀρίστιππος ἀνδρῶν ἴχνη ἤθελεν εὐρεῖ καὶ εἰς τὰ παράκτια, καὶ ὑπὸ τὰς σκιάς τῶν δένδρων ἀνεπτυγμένα βιβλία τε καὶ τετράδια καὶ τὸ μέλαν, τῆς γραφίδος ἀποστάζον, μιαίνει καὶ καταστίζει, ἀποδυσπετοῦσαν ἴσως, ὅτι χυμὸς αὐτῆ ἐπιχεῖται ἀπροσφυῆς, διψαλέαν τὴν πόαν· καὶ περιηχεῖ εἰς τὰ δάσσα ἢ Ἑλλάς ἀναθάλλουσα. Καὶ ἐκεῖ μὲν ἀγωνίζεται ὁ Δημοσθένης, κατὰ τοῦ Μακεδόνοιο θάρρυνων τοὺς Ἀθηναίους· ἐκεῖ δὲ ῥαψοδεῖ ὁ Ὅμηρος τὰς ἀνδραγαθίας

29. *Παράλληλον φιλοσοφίας καὶ χριστιανισμοῦ*, Κωνσταντινούπολη 1830, σσ. 82-91, ἰδίως σσ. 88-91.

τὰς ὑπὸ τὸ Ἰλιον· ἐκεῖ δὲ ἱστορεῖ με ὕψος τῆς Ἑλλάδος τὴν στάσιν ὁ Θουκυδίδης· ἐκεῖ δὲ ἀφηγεῖται ὁ πατὴρ τῆς ἱστορίας Ἴωνίζων, τὰς ἀρχαιότητας καὶ τρόπαια κατὰ τῶν βαρβάρων· ἐδῶ καὶ ὁ Πλάτων θεολογεῖ, καὶ ὁ Ἀριστοτέλης πολυπραγμονεῖ τὴν φύσιν· καὶ Γάλλοι καὶ Γερμανοὶ καὶ Ἄγγλοι, προβάλλουσι τὰ νεωτερικὰ αὐτῶν συστήματα. Ἀλλὰ τί ταῦτα; μήπως προβάλλονταί σοι παρ' ἐμοῦ μόνα ὡς θέλγητρα; ὄχι· νύξιν δέδωκά σοι τινά, διὰ τὰ ἴδης (ἂν δὲν καταπεισθῆς ὅσον τάχος τὰ ἔλθης) πόσης ζημίας παραίτιος γίνεσαι εἰς τὸ Γένος, καὶ ἀπὸ πόσα καλά τὸ ἀποστερεῖς· ἐπειδὴ ἄνευ τῆς παρὰ σοῦ ταχίστης βοηθείας καὶ συναντιλήψεως ἀνάγκη εἶναι να περιαιρεθῆ ὅλα αὐτά, ὃν ἀδύνατον ἐγὼ μόνος τὰ ἀρκέσω εἰς ὅλα αὐτά, ὅπου γε καὶ τὸ εἰς ὃ διωρίσθην μόνον, εἶναι ὑπὲρ τὴν ἐμὴν δύναμιν. Ἐρῶμένους ὑπὸ Θεῶ ἡγεμόνι τῆς ὁδοῦ ἄψαιο.

Ἡ διακειμενικότητα ποὺ συνδέει τὶς δύο περιγραφές δὲν μπορεῖ, νομίζω, εὐκόλα τὰ παραθεωρηθεῖ. Συνιστᾶ δὲ μιὰ ἀκόμη ἰσχυρὴ μαρτυρία τῆς ἐπιβολῆς τοῦ Εὐγενίου Βούλγαρη ὡς πνευματικῆς παρουσίας στὴν παιδεία τοῦ γένους ἀλλὰ καὶ τῆς ὥσμωσης τῶν παραδόσεων ποὺ ἀντιπροσώπευε ἀκριβῶς ἡ φυσιολογία τοῦ μεγάλου δασκάλου. Αὐτὴ ἡ σύνθεση τῶν παραδόσεων ἀποτελοῦσε καὶ τὸ προσδιοριστικὸ στοιχεῖο τῆς πνευματικῆς ἐμπειρίας ποὺ ἀνελίσσεται στὴν Πατριαρχικὴ Ἀκαδημία σὲ μιὰ ἐποχὴ προκλήσεων καὶ ἀλλαγῶν τόσο στὸ εὐρύτερο περιβάλλον ὅσο καὶ στὸν ἐσωτερικὸ βίον τῆς Ἐκκλησίας καὶ τοῦ γένους. Τὸ χαρακτηριστικὸ καὶ ἐνδιαφέρον στοιχεῖο εἶναι ὅτι ἀπὸ τῆς σύνθεσης καὶ ἀπὸ τὴν αἴσθησιν τῆς ἀνάγκης τῶν προσαρμογῶν στὶς ἀλλαγές δὲν ἀπουσιάζει ἡ ἐπίγνωση τῆς σημασίας τοῦ Διαφωτισμοῦ, τῆς ἀνανέωσης δηλαδὴ μὲ κριτήριο τὶς ἐπιταγές τῆς νεωτερικότητας. Αὐτὸ ἀκριβῶς ἐξηγεῖ καὶ τὴ διάρκεια τῆς πνευματικῆς κληρονομίας τοῦ Βούλγαρη, παρὰ τὴ μακρὰ ἀπουσία του, ὅπως καὶ τὴν ἐπίμονη στροφὴ πρὸς αὐτὴ τὴν παρακαταδήκη τῶν ἐπιγόνων καὶ συνεχιστῶν του στὴν παιδεία τοῦ γένους. Αὐτοὶ οἱ ἐπίγονοι κυριαρχοῦν στὴ σχολὴ τῆς Ξηροκρήνης μὲ ἀξιοπρόσεκτη αὐτοπεποίθησι καὶ αἰσιοδοξία.

Ἡ αἰσιοδοξία καὶ οἱ μεγάλες προσδοκίες ποὺ συνδέθηκαν μὲ τὴν ἀνίδρυσιν τῆς σχολῆς στὴν Ξηροκρήνη φαίνεται ἀπὸ τὴ συνεχῆ μέριμνα τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας ἀλλὰ καὶ μεγάλων Φαναριωτικῶν οἴκων ὑπὲρ αὐτῆς, ἀπὸ τὶς πολλὲς δωρεές ποὺ προσεῖλκυσε ἀπὸ τοὺς ἐγκριτότερους τῶν εὐεργετῶν τοῦ γένους, ἀπὸ τὸ μεγάλο ἐνδιαφέρον τῶν λογίων τοῦ γένους, περιλαμβανομένου τοῦ Κοραῆ, γιὰ τὴν πορεία της. Ὅταν ὁ Πρώϊος ἀποχώρησε ἀπὸ τὴ σχολαρχία γιὰ τὰ διακονήσει τὴν Ἐκκλησία ὡς Μητροπολίτης Φιλαδελφείας καὶ ἀργότερα Ἀδριανουπόλεως, τὸν ἀκολουθήσαν στὴ σχολαρχία μιὰ σειρά ἀπὸ διακεκριμένους λογίους, ποὺ περιλάμβανε δύο ἀπὸ τοὺς σημαντικότερους ἐκπροσώπους τοῦ Διαφωτισμοῦ τῆς γενεᾶς τους, τὸν Στέφανο Δούγκα

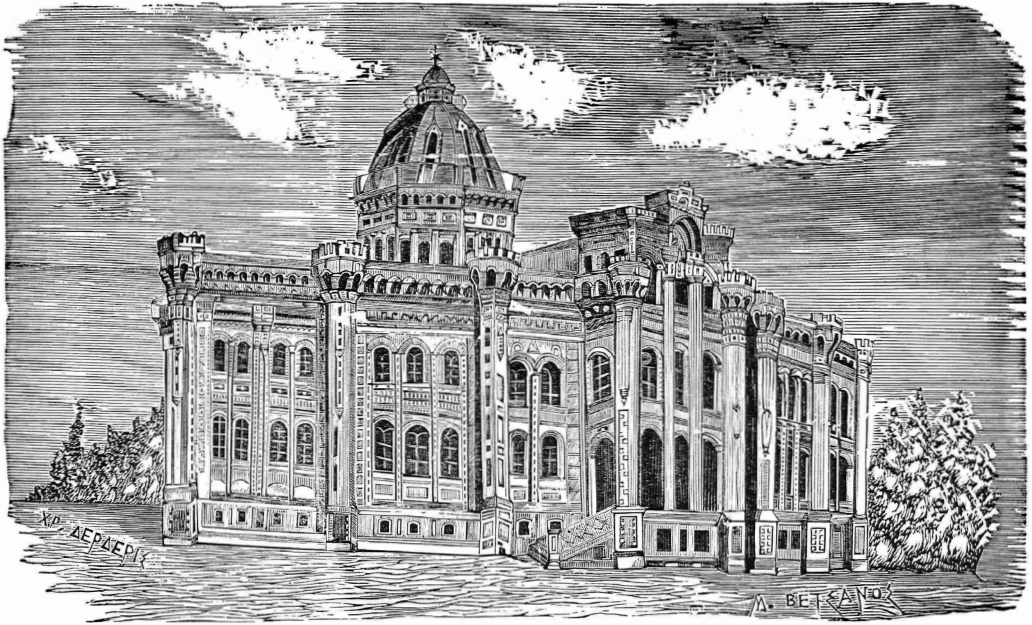
καὶ τὸν Κωνσταντῖνο Κούμα. Ἐπὶ τῆς σχολαρχίας τοῦ Κούμα στὴ Σχολὴ δίδαξε ἐπίσης γιὰ σύντομο διάστημα ὁ Βενιαμὶν Λέσβιος, ἄλλη διακεκριμένη μορφή τοῦ Διαφωτισμοῦ, ἐνῶ μὲ τὴ λεξικογραφικὴ προσπάθεια τῆς *Κιβωτοῦ* τοῦ Προΐου συνεργάστηκε καὶ ὁ Νεόφυτος Βάμβας. Δὲν δὲ ἔπρεπε νὰ μείνει ἀσχολίαστη ἡ πρωτοβουλία τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας, νὰ ἀναδέτει δηλαδὴ τὴ σχολαρχία σὲ φορεῖς τοῦ Διαφωτισμοῦ, οὔτε καὶ εἶναι ἐποικοδομητικὸ νὰ κρίνεται, ὅπως ἔχει συμβεῖ στὸ σύνολο τῆς σχετικῆς ἱστοριογραφίας, μόνο ἀπὸ τὰ ἀποτελέσματά της, ποὺ δὲν ἀπέβησαν θετικὰ εἰδικότερα ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἐμπλοκὴ τοῦ Κούμα στὰ τῆς σχολῆς.³⁰

Τὸ οὐσιῶδες εἶναι νὰ ἐκτιμηθεῖ τὸ ἀναμφίλεκτο γεγονός ὅτι ἡ Μεγάλῃ Ἐκκλησία στὴ χαραυγὴ τοῦ δεκάτου ἐνάτου αἰῶνα καὶ παρὰ τὴ «θύελλα», ὅπως χαρακτήρισε ὁ Μ. Γεδεών τὴν προηγηθεῖσα δεκαετία τοῦ 1790, μὲ τὶς ἐπιπτώσεις τῆς Γαλλικῆς Ἐπαναστάσεως στὴν καθ' ἡμᾶς Ἀνατολή,³¹ δὲν ἐκδηλώνει ἀνασφάλεια ἀπέναντι στὸν Διαφωτισμὸ καὶ τοὺς φορεῖς του. Ἀπεναντίας, κατὰ τὴν πάγια τακτικὴ ποὺ ἀκολουθήθηκε ἀπέναντι στὸν Διαφωτισμὸ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Πατριάρχου Κυρίλλου Ε', ἡ Μεγάλῃ Ἐκκλησία ἐπιδιώκει νὰ ἀξιοποιήσει τὶς δυνάμεις τοῦ Διαφωτισμοῦ γιὰ νὰ ἀναβαθμίσει τὴν παιδεία τοῦ γένους καὶ νὰ καταστήσει τὰ ἀποτελέσματά της βιωσιμότερα κυρίως ὡς πρὸς τὴν ἐδραίωση τοῦ φρονήματος τοῦ χριστιανικοῦ της ποιμνίου.

Ἡ διαπίστωση αὐτὴ, ποὺ ἀναδύεται μᾶλλον ἀβίαστα ἀπὸ μιὰ ἀπροκατάληπτη θεώρηση τῆς πράξης τῆς Ἐκκλησίας στὴ ροὴ τοῦ ἱστορικοῦ γίνεσθαι, στρέφει τὴ σκέψη μας καὶ πρὸς μιὰ ἄλλη γενικότερης σημασίας συνάφεια. Πρόκειται γιὰ τὴ συνάφεια μεταξύ τῶν οἰκουμενικῶν ἀξιῶν ποὺ καθορίζουν τὰ κοσμοθεωρητικὰ συστήματα τόσο τοῦ Ὁρθόδοξου Χριστιανισμοῦ ὅσο καὶ τοῦ Διαφωτισμοῦ, συνάφεια ποὺ ἀντιπαρατάσσει τὰ οἰκουμενικὰ αὐτὰ

30. Κούμας, *Ἱστορία τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων*, ΙΒ', σσ. 591-595. Στὸν Κούμα ἀπαντᾷ ὁ Πατριάρχης Κωνσταντῖνος Α', *Συγγραφαὶ ἐλάσσονες*, σσ. 365-366. Γιὰ τὸ πέρασμα τοῦ Βενιαμὶν ἀπὸ τὴ Ξηροκρήνη, βλ. Ἐρμῆς ὁ Λόγιος Γ' (1813), σ. 115, καὶ Ρωξάνη Ἀργυροπούλου, *Ὁ Βενιαμὶν Λέσβιος καὶ ἡ εὐρωπαϊκὴ σκέψη τοῦ δεκάτου ὀγδόου αἰῶνα*, Ἀθήνα 2003, σσ. 365-366. Ὅπως δὴποτε πρὸς τὸ τέλος τῆς δεκαετίας τοῦ 1810 ἀκούγονταν σχόλια «περὶ μεταρρυθμίσεως καὶ βελτιώσεως τοῦ εἰς Κουρουτζεσμὲ Σχολείου τοῦ γένους», μεταξύ ἄλλων καὶ ἀπὸ τὸν Νικόλαο Παπαδόπουλο, συγγραφέα καὶ ἐκδότῃ τοῦ *Κερδῶν Ἐρμού*. Βλ. *Μέλισσα ἢ Ἐφημερίς ἐλληνικὴ*, τχ. Γ' (1821), σ. 327.

31. Βλ. Μανουὴλ Ι. Γεδεών, «Εἴκοσιν ἐτῶν ἐθνικὴ ἱστορία κατόπιν θυέλλης (1791-1811)» *Θεολογία* 5 (1927), σσ. 185-201, 281-299 (= *Ἡ Πνευματικὴ Κίνησις τοῦ Γένους*, σσ. 57-95).

ΤΟ ΝΕΟΝ ΚΤΙΡΙΟΝ
ΤΗΣ ΠΑΤΡΙΑΡΧΙΚΗΣ ΜΕΓΑΛΗΣ ΤΟΥ ΓΕΝΟΥΣ ΣΧΟΛΗΣ.

κοσμοθεωρητικά συστήματα πρὸς τὶς ἰδεολογίες τῆς μερικότητας, τῆς ἰδιαιτερότητας καὶ τῆς ἀποκλειστικότητας, ὅπως ὁ ἐθνικισμός. Ὁ ἀναστοχασμὸς ἐπὶ τῆς ἱστορικῆς διαδρομῆς τῆς Μεγάλης τοῦ Γένους Σχολῆς ἀποδεικνύεται χρήσιμος ἀκριβῶς ἐπειδὴ ἀπὸ τῆ στάθμιση τῶν ἱστορικῶν δεδομένων μποροῦν νὰ προκύψουν διαπιστώσεις γενικότερης σημασίας ὅπως αὐτή.

Ἡ περαιτέρω πορεία τῆς Μεγάλης τοῦ Γένους Σχολῆς ποδηγετήθηκε ὑπὸ σχολάρχες ὅπως ὁ Νικόλαος Λογάδης καὶ ὁ Μεσημβρίας Σαμουήλ ὁ Κύπριος, «ξυνωρίς σεπτὴ καὶ ἐπ' ἀρετῇ τε καὶ παιδείᾳ διάσημος»,³² τοὺς ὁποίους ἀργότερα διαδέχθηκαν καὶ ἄλλες κορυφαῖες μορφές τῆς λογιόσύνης τῆς Με-

32. Γεδεών, *Χρονικά*, σ. 217. Βλ. ἐπίσης Βυζάντιος, *Ἡ Κωνσταντινούπολις*, τόμ. Γ', Ἀθήνα 1869, σσ. 633-634, γιὰ ἓναν ἐξαιρετο χαρακτηρισμὸ τοῦ ἡθους τοῦ Σαμουήλ ὡς σχολάρχης κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασης. Ἄς σημειωθεῖ, ὡς ἐνδειξη τῶν καιρῶν ποὺ ἀλλάζουν, ὅτι ὁ Νικόλαος Λογάδης, φύλακας, ὅπως εἶδαμε, τῆς παρακαταθήκης τοῦ Εὐγενίου Βούλγαρη στὴ Σχολή, τὸ 1819 κατηγήθηκε στὴ Φιλικὴ Ἐταιρεία. Βλ. Ἰωάννης Φιλῆμων, *Δοκίμιον ἱστορικὸν περὶ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασεως*, Ἀθήνα 1859, τόμ. Α', σ. 400 (ἀρ. 311). Ἡ πληροφορία μᾶς παραδίδει καὶ τὴν πατρίδα τοῦ Λογάδη (Βιδυνία).

γάλης Ἐκκλησίας ὅπως ὁ Φιλόθεος Βρυένιος, ὁ Εὐστάθιος Κλεόβουλος καὶ ὁ Ἰωάννης Ἀναστασιάδης. Ἡ παρουσία ὅλων αὐτῶν τῶν πνευματικῶν ταγῶν συνδέει τὴ μαρτυρία τοῦ κορυφαίου ιδρύματος τῆς παιδείας τοῦ γένους κατὰ τὸν πολυκύμαντο δέκατο ἔνατο αἰῶνα, ἐποχὴ τῶν Μεταρρυθμίσεων στὴν Ὀθωμανικὴ κοινωνία καὶ ἐποχὴ τῆς ἀνόδου τῶν ἐθνικισμῶν στὴ Νοτιο-ανατολικὴ Εὐρώπη. Τὰ μεγάλα αὐτὰ ζητήματα συνιστοῦν ἓνα ἄλλο κεφάλαιο τῆς ἱστορίας τῆς σχολῆς, στὸ ὁποῖο ἀρμόζει εἰδικὴ προσοχὴ καὶ λεπτὴ ἀξιολόγηση. Περὶ αὐτῶν ἄλλοτε. Ἐς σημειωθεῖ μόνον γιὰ νὰ ὀλοκληρωθεῖ ὁ κύκλος τῆς ἀφήγησης ὅτι οἱ μεγάλοι αὐτοὶ σχολάρχες ποδηγετοῦν τὴ σχολὴ πρὸς τὴ σύγχρονη πλέον ἱστορία της, ποὺ ἐγκαινιάζεται μὲ τὴ μεταβολὴ της σὲ σχολεῖο μέσης παιδείας, στὸ κορυφαῖο ἐκπαιδευτικὸ καθίδρυμα τῆς πολιτικῆς Ρωμιοσύνης καὶ τοῦ γένους, καὶ συμβολικὰ ἐκφράζεται μὲ τὴν ἐγκατάσταση τῆς σχολῆς στὸ ἐπιβλητικὸ πορφυρόχρουν οἶκημα ποὺ δεσπόζει στίς ἀνωφένειες τῆς δυτικῆς ἀκτῆς τοῦ Κερατείου.

Ἡ νοερὴ περιήγηση στὴν ἱστορία τῆς Μεγάλης τοῦ Γένους Σχολῆς ποὺ ἐπιχείρησα τελείως ἀδρομερῶς νὰ παρουσιάσω θὰ μπορούσε νὰ ὀδηγηθεῖ στὴν κατακλείδα της μὲ τρεῖς γενικότερης σημασίας διαπιστώσεις. Πρῶτον, θὰ πρέπει νὰ ἐπισημανθεῖ ὅτι σὲ ἀντίθεση πρὸς ἄλλες μὴ μουσουλμανικὲς κοινότητες τῆς ὀθωμανικῆς κοινωνίας, ποὺ ἐπιζήτησαν τὴν ἀπομόνωση καὶ τὴν ἐσωστρέφεια ὡς μηχανισμοὺς ἄμυνας, ἡ ὀρθόδοξη Ρωμιοσύνη ἔδρασε ὡς στοιχεῖο ἐνταγμένο στὴν ὀθωμανικὴ κοινωνία. Ἐτσι καὶ ἡ πατριαρχικὴ σχολὴ στοὺς αἰῶνες τῆς ὑπαρξῆς της λειτούργησε ὡς ἐκπαιδευτικὸς δεσμὸς ἐνταγμένος στὴν ὀθωμανικὴ πραγματικότητα μὲ τὴν ὁποία συνδιαλέγεται σὲ ὅλες τὶς φάσεις τῆς ἱστορίας της καὶ πρὸς τὴν ἐξέλιξη τῆς ὁποίας ἀνταποκρίνεται καὶ συμβάλλει. Θὰ μπορούσε μάλιστα νὰ παρατηρηθεῖ ὅτι αὐτὸ τὸ μειονοτικὸ ἐκπαιδευτικὸ ἴδρυμα ὑπῆρξε ὁ ἀγωγὸς γιὰ τὴν παρουσία στὴν ὀθωμανικὴ Κωνσταντινούπολη ἀντικοποτρισμῶν ἀπὸ τὰ σημαντικότερα διανοητικὰ ρεύματα τῆς εὐρωπαϊκῆς παιδείας, δηλαδὴ ἀπὸ τὸν οὐμανισμό, τὸν νεοαριστοτελισμὸ, τὸν Διαφωτισμὸ. Χάρη στὴ σχολὴ τοῦ Πατριαρχείου, ἡ ὀθωμανικὴ κοινωνία ἀρχικὰ διὰ μέσου τῆς ἐκπαιδευτικῆς ἐμπειρίας μελῶν της ἀπὸ τὴ Ρωμείκη κοινότητα ἔρχεται σὲ ἐπαφὴ μὲ αὐτοὺς τοὺς διανοητικοὺς προσανατολισμοὺς τῆς νεωτερικότητας. Ἐτσι θὰ πρέπει πλέον, σὲ μιὰ ἐποχὴ ἀναθεωρήσεων καὶ ἐπανεκτιμήσεων τῆς ὀθωμανικῆς ἱστορίας ἀπὸ πολυπολιτισμικὴ σκοπιά, νὰ ἀναγνωριστεῖ ἡ συμβολὴ τῆς σχολῆς ὡς αὐτοῦ ποὺ πραγματικὰ ἦταν, ὡς συνιστώσα δηλαδὴ τοῦ πολυεπίπεδου καὶ πολυπρισματικοῦ πολιτισμοῦ τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας.

Δεύτερον, ἡ σχολή, τὰ προγράμματα καὶ ἡ κατάρτιση τῶν στελεχῶν της δὲν ἄφησαν ἀδιάφορους καὶ τοὺς ἐκπροσώπους τῆς ἴδιας τῆς ὀθωμανικῆς λογιόσυνης. Ὅρισμένοι ἀπὸ αὐτοὺς οἱ ὁποῖοι ἐμφανίζονται νὰ ἐμφοροῦνται ἀπὸ διευρυμένα διανοητικὰ ἐνδιαφέροντα ἐπιζητοῦν νὰ πληροφορηθοῦν ἀπὸ στελέχη τῆς σχολῆς γιὰ ζητήματα καὶ θέματα τῆς θύραθεν σοφίας ποὺ διδάσκονταν σὲ αὐτήν. Χαρακτηριστικότερο παράδειγμα ὑπῆρξε ἴσως τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Σεῖχουλισλάμη ποὺ ζήτησε ἀπὸ τὸν σχολάρχην Νικόλαο Κριτία στὰ μέσα τοῦ δεκάτου ὀγδοῦ αἰῶνα νὰ τοῦ διδάξει τὴ φιλοσοφία τοῦ Ἀριστοτέλη, μὲ ἀποτέλεσμα τὴν ὀθωμανικὴ μετάφραση τῆς Λογικῆς του Κορυδαλέα, ὅπως ἀναφέρει ρητὰ ὁ Ἰώσηπος Μοισιόδαξ.³³ Τὰ *Ἠθικά* τοῦ Ἀριστοτέλη, μᾶς πληροφορεῖ ὁ Δημήτριος Καταρτζής, ἦταν ἐπίσης μεταφρασμένα στὰ τουρκικά.³⁴ Ἡ πληροφορία αὐτὴ δημιουργεῖ ἐρωτηματικὰ ὡς πρὸς τὴν πατρότητα τῆς μετάφρασης, ποὺ μὲ τὸ προηγούμενο τῆς μετάφρασης τοῦ Κριτία ἴσως ἐπίσης νὰ μπορούσε νὰ συνδεθεῖ μὲ κύκλους τῆς πατριαρχικῆς ἀκαδημίας. Οἱ πληροφορίες αὐτὲς μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ προβοῦμε, μὲ περίσκεψη βεβαίως καὶ χωρὶς καμία ὑπερτίμηση τῶν ποσοτικῶν παραμέτρων τῶν σχετικῶν φαινομένων, στὴν ὑπόθεση ὅτι τὸ μεγάλο καὶ καταλυτικὸ φαινόμενο διανοητικῆς ἀλλαγῆς ποὺ ἀποκλήθηκε «ἐκκοσμίκευση»³⁵ τῆς τουρκικῆς σκέψης ἴσως νὰ μπορούσε νὰ συνδεθεῖ στὶς ἀπαρχές του κατὰ τὸν δέκατο ὀγδοο αἰῶνα καὶ μὲ τὸ διανοητικὸ κλίμα τῆς σχολῆς ποὺ δεράπευε τὶς παιδευτικὲς ἀνάγκες τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως.

Ἄν οἱ δύο προηγούμενες καταληκτικῆς παρατηρήσεις ἀπέβλεπαν στὸ νὰ ἐπισύρουν τὴν προσοχή μας στὴ θέση τῆς πατριαρχικῆς σχολῆς ἐντὸς τῶν εὐρύτερων ὀθωμανικῶν συμφραζομένων τῆς ἱστορικῆς της ὑπαρξης, ἡ τρίτη καὶ ἀκροτελεύτια ὑπόμνηση δὰ μᾶς ἐπαναφέρει στὰ ζητήματα τῆς παιδείας τοῦ γένους. Ἡ ἱστορία τῆς Πατριαρχικῆς Μεγάλης τοῦ Γένους Σχολῆς ἀναπαριστᾷ, ὅπως εἶδαμε, τὸν διάλογο καὶ τὴν ἀντιπαράθεση τῶν γενεῶν, τὴ διαλεκτικὴ τῆς συνέχειας καὶ τῆς ρήξης, τὴν ἐναλλαγὴ τῆς παράδοσης καὶ τῆς ἀνανέωσης, τὸ δράμα μὲ μιὰ λέξη τῆς παιδείας τοῦ γένους. Δράμα ἀλλὰ ὄχι

33. Π. Μ. Κιτρομηλίδης, *Ἰώσηπος Μοισιόδαξ. Οἱ συντεταγμένες τῆς βαλκανικῆς σκέψης τὸν δέκατο ὀγδοο αἰῶνα*, 6' ἔκδοση, Ἀθήνα 2004, σ. 216.

34. Δημήτριος Καταρτζής, *Τὰ εὐρισκόμενα*, ἐπιμ. Κ. Θ. Δημαρᾶ, Ἀθήνα 1970, σ. 62.

35. Γιὰ τὴν ἔννοια τῆς «ἐκκοσμίκευσης» στὸ ὀθωμανικὸ πλαίσιο, βλ. Niyazi Berkes, *The development of secularism in Turkey*, Μοντρεάλ 1964, ἰδίως σσ. 23-50, γιὰ τὶς ἀπαρχές τῶν σχετικῶν ἀναπροσανατολισμῶν.

τραγωδία, για να είμαστε ακριβολόγοι. Πρόκειται για δράμα που το συνδέ-
τουν ζωντανά ανθρώπινα πάθη, τα πάθη μιᾶς ζώσας κοινωνίας που κατορθώ-
νει δια τῆς παιδείας ἀκόμη καὶ σὲ χαλεποὺς καιροὺς νὰ ἀνανεώνεται καὶ νὰ
ἐπιβιώνει. Ἄν ἡ βίωση τῶν παθῶν καὶ τῶν παρεπομένων τοὺς ἀφήνει συχνὰ
μιὰ γεύση πικρίας καὶ ἀπογοήτευσης, τὸ τελικὸ ἀποτέλεσμα που προκύπτει
ἀπὸ τὴν ἀναμέτρηση μὲ τὶς δοκιμασίες τοῦ χρόνου καὶ μὲ τὴν πονηρία τῆς
ἱστορίας μπορεῖ νὰ σταθμιστεῖ μὲ γνώμονα τὴν ποιότητα τῶν ἀνθρώπινων
ἀποτελεσμάτων, που ἐξακολουθοῦν γιὰ πεντακόσια πενήντα χρόνια καὶ ὡς
τὴ χαραυγὴ τοῦ εἰκοστοῦ πρώτου αἰῶνα νὰ δικαιώνουν τὴν παιδεία καὶ τὴ
λογιοσύνη που συνδέθηκαν μὲ τὴ λειτουργία τῆς Πατριαρχικῆς Μεγάλης
τοῦ Γένους Σχολῆς. Πιστεύω ὅτι χωρὶς ὑπερβολή, χωρὶς αὐταρέσκεια καὶ
ναρκισσισμό, μὲ γνώμονα τὴν ἀντίληψη τοῦ πολιτισμοῦ που ἐκθέσαμε στὴν
ἀρχὴ ὡς συνομιλία μὲ τοὺς νεκροὺς που σφυρηλατεῖ τὴν ἄγραφο μνήμη τῶν
κοινωνιῶν, μπορούμε νὰ θεωρήσουμε ὅτι ἡ Πατριαρχικὴ Μεγάλὴ τοῦ Γένους
Σχολὴ ὡς φαινόμενο πολιτισμοῦ καὶ ὡς «ὄλκας τῶν ἐκζητούντων παιδείαν»
ἀποτελεῖ σέμνωμα καὶ γιὰ τὴ Μεγάλὴ τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησία, που τὴ γα-
λούχησε, γιὰ τὸ γένος που τὴν ἐστήριξε καὶ γιὰ τὴν Πόλη, στὸ κοινωνικὸ
περιβάλλον τῆς ὁποίας μπόρεσε νὰ παραγάγει τοὺς καρπούς της γιὰ 560
καὶ πλέον χρόνια.

